

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΣΧΟΛΗ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΘΕΑΤΡΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«Δραματική Τέχνη και Παραστατικές Τέχνες στην Εκπαίδευση και Διά
Βίου

Μάθηση – MA in Drama and Performing Arts in Education and Lifelong
Learning»

«Η εφαρμογή του Θεάτρου του Καταπιεσμένου και του Θεάτρου Φόρουμ
σε ομάδα γυναικών θυμάτων βίας που φιλοξενούνται στον Ξενώνα Γυναικών
του Δήμου Αθηναίων.»

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια: Σαπρανίδα Ελένη – Στυλιανή

A.M 5052201501027

Επιβλέπον Καθηγητής: Αντώνιος Λενακάκης

Συμβουλευτική Επιτροπή

Αστέριος Τσιάρας

Άλκηστις Κοντογιάννη

Αντώνιος Λενακάκης

Ναύπλιο 2019

Στον πατέρα μου, Μάξιμο

Ευχαριστίες

Θα ήθελα αρχικά να ευχαριστήσω τους καθηγητές του Τμήματος Θεατρικών σπουδών που ήδη από τις προπτυχιακές σπουδές μου με βοήθησαν να αποκτήσω πλήθος πρακτικών εμπειριών πάνω στην εφαρμογή της Δραματικής Τέχνης στην Εκπαίδευση και να δουλέψω με ομάδες όλα αυτά τα χρόνια.

Ειδικά θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Κύριο Τσιάρα, ο οποίος πάντα με καθοδηγούσε όσον αφορά τη συγγραφή των εργασιών και μου έδινε πάντα θάρρος και ώθηση να συνεχίσω της σπουδές μου όταν απογοητευόμουν.

Επιπλέον οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ στην Κα. Χριστίνα Ζώνιου η οποία ήταν η αιτία να ασχοληθώ με το Θέατρο του Καταπιεσμένου, να το αγαπήσω και να το γνωρίσω σε όλο το φάσμα του.

Ευχαριστώ την Κυρία Κοντογιάννη η οποία πάντα με ενέπνεε και με οδηγούσε στο να γίνομαι ολοένα και πιο δημιουργική σε οποιαδήποτε καλλιτεχνική δραστηριότητα κι αν έκανα.

Τέλος ευχαριστώ θερμά τον φίλο μου Τάσο, ο οποίος με βοήθησε στο να ξεκινήσω αυτή την εργασία, μου έδωσε πολύτιμες συμβουλές και ήταν πάντα δίπλα μου όταν δυσκολευόμουν.

Πίνακας περιεχομένων

Πρόλογος.....	V
Abstract	VI
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ	2
1 Ιστορία του θεάτρου του καταπιεσμένου και η σχέση του με την γυναικεία καταπίεση και την έμφυλη βία	2
1.1 Οι κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που συνέβαλλαν στη γέννηση του Θεάτρου του Καταπιεσμένου	2
1.2 Η θέση της γυναίκας στη Λατινική Αμερική και τη Βραζιλία. Ο ρόλος των τεχνικών του Augusto Boal	4
1.3 Η θέση του Augusto Boal σε σχέση με τη γυναικεία καταπίεση και την ενδοοικογενειακή βία	5
1.4 Η ιστορία του Θεάτρου του Καταπιεσμένου	5
2.Τα είδη του Θεάτρου του Καταπιεσμένου και το Θέατρο Φόρουμ.	7
2.1 Το δέντρο του Θεάτρου του Καταπιεσμένου.....	7
2.2 Το Θέατρο Φόρουμ	8
2.3 Βιωματικά εργαστήρια και στάδια προετοιμασίας της παράστασης.	9
3. Η ιστορία των ξενώνων γυναικών οι απαρχές του θεσμού και η δράση τους.....	9
3.1 Η συνολική ιστορική αναδρομή στον θεσμό των ξενώνων γυναικών θυμάτων έμφυλης βίας.....	10
4. Το θεσμικό πλαίσιο όσον αφορά την ισότητα των φύλων και τη γυναικεία καταπίεση.....	11
4.1 Το Ευρωπαϊκό νομικό πλαίσιο για τα δικαιώματα ισότητας των φύλων.....	11
4.2 Η θέση της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την ισότητα των φύλων	11
4.3 Ο ρόλος της Συνθήκης της Λισαβόνας	11
5. Η ενδοοικογενειακή βία στην Ελλάδα. Η αντιμετώπιση της εμφύλιας βίας	12
5.1 Ορισμός ενδοοικογενειακής βίας	13
5.2 Τα στατιστικά δεδομένα που αφορούν την ενδοοικογενειακή βία στην Ελλάδα ...	14
5.3 Η ιστορία του φορέα της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των φύλων και η δράση της.....	14
5.4 Ξενώνας Γυναικών Δήμου Αθηναίων.....	15

6. Ερευνητικό πλαίσιο.....	17
6.1 Ο Στόχος διεξαγωγής της παρούσας έρευνας και οι δυσκολίες επίτευξης της.....	17
6.2 Δειγματοληψία.....	18
6.3 Τα μεθοδολογικά εργαλεία διεξαγωγής της Έρευνας	19
6.4 Γενική κατηγοριοποίηση των σημειώσεων- Άξονες παρατήρησης σχετικά με τις σημειώσεις του ερευνητή	21
6.5 Ο τρόπος οργάνωσης του ημερολογίου του ερευνητή	22
7. Τα εργαστήρια που διεξήχθησαν στον ξενώνα γυναικών. Εφαρμογή του Θεάτρου του Καταπιεσμένου στην ομάδα των ωφελούμενων γυναικών.....	22
7.1 Συνοπτική ανασκόπηση του περιεχομένου των εργαστηρίων.....	22
7.2 Η θεατρική δράση στην ομάδα των ωφελούμενων γυναικών. Η χρήση του θεάτρου της επινόησης (Devised Theater) και η κατανόηση των τεχνικών του Θεάτρου του Καταπιεσμένου.....	26
7.3 Τα βιωματικά Εργαστήρια Θεάτρου του Καταπιεσμένου. Οργανόγραμμα και στόχοι	28
7.4 Θεματικές Ενότητες - οργάνωση των εργαστηρίων	29
7.5 Εισαγωγικά Εργαστήρια Γνωριμίας.....	31
8. Ανάλυση του Περιεχομένου των εργαστηρίων σε συνδυασμό με τις παρατηρήσεις και τα συμπεράσματα του ερευνητή.....	31
8.1 Ανάλυση του περιεχομένου της ενότητας Εργαστήρια Γνωριμίας. (4 εργαστήρια)	31
8.2 Ανάλυση των Εργαστηρίων Πρακτικής εφαρμογής του Θεάτρου του Καταπιεσμένου	35
8.3 Ανάλυση στα Εργαστήρια εμβάθυνσης στο Θέατρο του Καταπιεσμένου.	37
8.4 Οι Αφηγήσεις ιστοριών καταπίεσης. Τρόπος Επεξεργασίας και ανάλυση των ιστοριών. (εργαστήρια 8 και 9)	40
8.5 Εργαστήρια δημιουργίας παράστασης – Εργαστήρια Παρεμβάσεων	45
8.6 Εργαστήρια Αξιολόγησης	51
8.7 Ανάλυση των συνεντεύξεων αξιολόγησης των ωφελούμενων και των 2 εργαζομένων στον ξενώνα φιλοξενίας γυναικών.....	52
9 Ανάλυση των αποτελεσμάτων	55
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	57
Βιβλιογραφία	58
Ξένη Βιβλιογραφία.....	58
Ελληνική Βιβλιογραφία.....	59

Πρόλογος

Η συγκεκριμένη έρευνα έγινε ώστε να μπορέσουμε να παρατηρήσουμε και να καταγράψουμε την εφαρμογή του Θεάτρου του Καταπιεσμένου σε ομάδα ωφελούμενων γυναικών θυμάτων έμφυλης βίας που φιλοξενούνται στον ξενώνα γυναικών του Δήμου Αθηναίων και επικεντρώνεται στη διερεύνηση της μεταβολής του ρόλου τους από το ρόλο του θύματος σε αυτόν του Καταπιεσμένου. Η πορεία όλου του σχεδιασμού των εφαρμογών της έρευνας αν και επίπονη προσέφερε πρόσφορο έδαφος για προσωπικό αναστοχασμό, διερεύνηση κοινωνικών προβλημάτων και των αιτιών τους και γέννησε νέα ερωτήματα. Αφού καλύφθηκε το θεωρητικό πλαίσιο του Θεάτρου του Καταπιεσμένου παρατηρήσαμε τον τρόπο με τον οποίο οι ωφελούμενες γυναίκες εφάρμοσαν και αντιλήφθηκαν το Θέατρο του Καταπιεσμένου και το Θέατρο φόρουμ. Αναφέρονται οι απόψεις των γυναικών ο τρόπος με τον οποίον ενσωμάτωσαν τις τεχνικές της δραματικής τέχνης καθώς και οι προσωπικές ιστορίες καταπίεσης που βιώνουν και οι οποίες αποκρυσταλλώνουν την κοινωνική κατάσταση και τα κοινωνικά προβλήματα του σήμερα.

Λέξεις κλειδιά: Έμφυλη βία, Θέατρο του Καταπιεσμένου, Ξενώνες φιλοξενίας γυναικών, Θέατρο Φόρουμ, Ιστορίες Καταπίεσης, γυναίκεια χειραφέτηση

Abstract

The present research focuses on the observation and documentation of Theatre of the Oppressed application, in a battered women's shelter of Municipality of Athens. Core of the research's procedure is the investigation of their status – role from victimized women to oppressed women. The path followed in this research application, even though it has been demanding, it also offered a fruitful feedback, led to analyzing social problems and their causes emerging new inquiries. Since the theoretical frame of Theater of the oppressed was covered in this research, we had the opportunity to observe the ways in which the group of battered women understood and applied Theater of the Oppressed as well as Forum Theater. The opinion and the way the focus group of women incorporated Drama in Education techniques are mentioned. The oppression stories that these women live also reflect the social situation that are faced nowadays.

Key words: Gender based violence, Theater of the Oppressed, Battered women shelters, Forum Theater, Stories of Oppression,

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο στόχος της συγκεκριμένης έρευνας είναι η καταγραφή της εφαρμογής του Θεάτρου του Καταπιεσμένου και του θεάτρου Φόρουμ σε ομάδα γυναικών-θυμάτων έμφυλης βίας που φιλοξενούνται στον Ξενώνα Γυναικών του Δήμου Αθηναίων και η διερεύνηση της μεταβολής του ρόλου των γυναικών από τον ρόλο του θύματος στον ρόλο του καταπιεσμένου. Όσον αφορά το θεωρητικό μέρος της συγκεκριμένης μεταπτυχιακής διατριβής έγινε ιστορική ανασκόπηση της θέσης της γυναίκας στον τόπο που γεννήθηκε το Θέατρο του Καταπιεσμένου. Ακολούθησε η θεωρητική ανασκόπηση των βασικών χαρακτηριστικών του Θεάτρου του Καταπιεσμένου, της ιστορίας των Ξενώνων γυναικών παγκόσμια αλλά και στη χώρα μας. Έγινε αναφορά του νομοθετικού πλαισίου που συνοδεύει το ζήτημα της έμφυλης βίας και των τεχνικών που χρησιμοποιήθηκαν στη συγκεκριμένη έρευνα δράσης. Επιπλέον παρατίθεται ο τρόπος και η μεθοδολογία της εν λόγω ερευνητικής διαδικασίας καθώς και η συλλογιστική πορεία υλοποίησης μιας τέτοιας εφαρμογής. Για να μπορέσουμε να απαντήσουμε στο ερευνητικό ερώτημα της αλλαγής της στάσης της συγκεκριμένης ομάδας υλοποιήθηκαν βιωματικά εργαστήρια στα οποία εφαρμόστηκαν τεχνικές του Θεάτρου του Καταπιεσμένου ενώ ταυτόχρονα αξιοποιήθηκαν οι απόψεις των ωφελουμένων γυναικών σε όλο το στάδιο των πρακτικών εργαστηρίων σε σχέση με την εφαρμογή του συγκεκριμένου θεατρικού είδους. Επιπλέον αξιοποιήθηκαν οι σημειώσεις του εμπυχωτή κατά τη διάρκεια της έρευνας ενώ έγινε αναλυτική καταγραφή της διαδικασίας του Φόρουμ όσον αφορά τις ιστορίες που αφηγήθηκαν οι ωφελούμενες αλλά και τις παρεμβάσεις που οι ίδιες εφάρμοσαν στις βιωμένες ιστορίες καταπίεσής τους. Τέλος, γίνεται αναφορά στα αποτελέσματα της έρευνας αυτής τα οποία όμως αναλύονται ταυτόχρονα με τις δραστηριότητες που διεξήχθησαν στα βιωματικά εργαστήρια, καθώς η απάντηση του συγκεκριμένου ερευνητικού ερωτήματος προκύπτει από τη διαδικασία και τη βιωματική πορεία που διένυσαν οι συμμετέχουσες. *«Πρέπει όλοι να ασχολούμαστε με το θέατρο, για να βρούμε ποιοι είμαστε, αλλά και για να ανακαλύψουμε ποιοι θα μπορούσαμε να γίνουμε»* (Boal, 2006: 1) .

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

1 Ιστορία του θεάτρου του καταπιεσμένου και η σχέση του με την γυναικεία καταπίεση και την έμφυλη βία

1.1 Οι κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που συνέβαλλαν στη γέννηση του Θεάτρου του Καταπιεσμένου

Για να μπορέσουμε να εξετάσουμε αναλυτικά το καινοτόμο αυτό θεατρικό είδος αξίζει να αναφερθούμε στις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες κάτω από τις οποίες γεννήθηκε. Πρόκειται για ένα είδος θεάτρου το οποίο δημιουργήθηκε στη Βραζιλία κάτω από σκληρά πολιτικά καθεστώτα και κοινωνική ανισότητα. Ήδη από τα τέλη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ξεκινά μια περίοδος πολιτικής αστάθειας για τη Βραζιλία. Η πολιτική αυτή αναταραχή οδήγησε σε πραξικόπημα το 1964 ενάντια στον Βραζιλιάνο πρόεδρο Ζοάο Γκουλάρτ (Fausto, & Fausto, 2014:110-111). Η στρατιωτική διακυβέρνηση συνεχίστηκε μέχρι και το 1985. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά και στο «Μια συνοπτική ιστορία της Βραζιλίας -“A concice history of Brazil”-» *«Για πρώτη φορά στην ιστορία της Βραζιλίας η δικτατορία σκόπευε να εδραιωθεί για πολύ καιρό ακόμα»* (Fausto & Fausto, 2014:271). Ακόμη οι κοινωνικές αντιθέσεις φαίνεται να οξύνονται δημιουργώντας μεγάλες ταξικές αντιθέσεις, φτώχεια και έντονο λαϊκισμό. Όλα αυτά τα πολιτικοκοινωνικά φαινόμενα είχαν αναμενόμενο αντίκτυπο ως προς τα ανθρώπινα δικαιώματα. *«Πολλοί πολίτες της Βραζιλίας που ανήκαν στην κοινωνική τάξη των ακτημόνων ή των εργατών αντιμετώπιζονταν ως ανώνυμοι, ως τίποτα- Joao Ningunens ειδικά ως προς τους νόμους και τη δικαιοσύνη»* (Levine, 1999: 155). Φαίνεται ότι το δικτατορικό καθεστώς της Βραζιλίας υποβοηθήθηκε από τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής (Fausto, & Fausto, 2014: 273). Τον ισχυρισμό της ανάμειξης της Αμερικής υποστηρίζει και ο ίδιος ο Augusto Boal, πολιτικός ακτιβιστής και σκηνοθέτης σε συνέντευξη του το 2008. Είναι φανερό ότι η πολιτική και κοινωνική αναταραχή θορύβησε αρκετούς καλλιτέχνες και ακτιβιστές. Πιο συγκεκριμένα η καθημερινότητα στις παραγκουπόλεις – φαβέλες της Βραζιλίας μοιάζει να είναι ιδιαίτερα σκληρή και θορυβεί τους καλλιτέχνες αλλά και τους διανοούμενους να δράσουν δημιουργώντας επαναστατική τέχνη (Manuel, Barrio, & Cildo, 2012:7). Τότε δημιουργήθηκε και το Centro Popular de Cultura. Το έργο των καλλιτεχνών και των ακτιβιστών δεν ήταν καθόλου εύκολο καθώς

κατηγορούνταν διαρκώς για τον καλλιτεχνικό τους ακτιβισμό «Οι καλλιτέχνες δέχτηκαν κριτική από όλες τις πλευρές, οι αριστεροί τους κατηγορούσαν ως εκπροσώπους της ελίτενώ οι δεξιοί τους κατηγορούσαν ότι σπέρνουν τους σπόρους του κομμουνισμού σε όλη τη χώρα» (Manuel, Barrio, & Cildo, 2012:8). Υπήρχαν πολλοί καλλιτέχνες και κυρίως θεατρικοί σκηνοθέτες οι οποίοι ασχολήθηκαν εκτενώς και μελέτησαν το ιδιαίτερο κοινωνικοπολιτικό καθεστώς στη Βραζιλία τόσο τη δεκαετία του 50 όσο και του 60. Δυστυχώς οι καλλιτέχνες στη Βραζιλία δεν είχαν να αντιμετωπίσουν μόνο την κριτική, είχαν να αντιπαλέψουν τη διαρκή λογοκρισία, τις συλλήψεις και την εξορία (Manuel, Barrio, & Cildo, 2012). Η κοινωνική ανισότητα αυτή γέννησε την ανάγκη για διεκδίκηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η ανάγκη αυτή εκφράστηκε και μέσω της Τέχνης και πιο συγκεκριμένα, παρατηρούμε ότι οι παραστατικές τέχνες και το Θέατρο στη Βραζιλία αποκτούν κοινωνικό – ακτιβιστικό χαρακτήρα αντιπαλεύοντας τα καταπιεστικά δικτατορικά καθεστώτα (Dundjerovite, & Ramos, 2017). Χαρακτηριστικά αναφέρεται στο «Brazilian Collaborative Theater, Interviews with directors performers and choreographers.» *«Το θέατρο αλλά και ο τρόπος με τον οποίο το αντιλαμβανόμαστε: θεματικά, αισθητικά και οργανωτικά αντανακλά τα εθνικά και αισθητικά χαρακτηριστικά του... Είναι απαραίτητο να εξετάσουμε αυτά τα χαρακτηριστικά έτσι ώστε να κατανοήσουμε το είδος του θεάτρου που η κοινωνία χρειάζεται».* (Dundjerovic, & Ramos, 2017:10-11). Στα τέλη της δεκαετίας του 60 αρχές 70 γεννιέται και το θέατρο του καταπιεσμένου για το οποίο θα αναφερθούμε εκτενέστερα και θα διερευνήσουμε την ιστορία του. Ένα από τα σημαντικότερα ερευνητικά ερωτήματα που τίθενται στην παρούσα εργασία είναι η συνάφεια του Θεάτρου του Καταπιεσμένου με την καταπίεση της γυναίκας. Επιπλέον η αναζήτηση για απάντηση του ερωτήματος ξεκινά στη Βραζιλία του 60 και του 70 με στόχο να διαπιστώσουμε την επίδραση των κοινωνικό-πολιτικών συνθηκών της Βραζιλίας στη θέση της γυναίκας και το έναυσμα του Augusto Boal στο να ασχοληθεί εκτός των άλλων κοινωνικών ζητημάτων και με την καταπίεση της ενδοοικογενειακής βίας.

1.2 Η Θέση της γυναίκας στη Λατινική Αμερική και τη Βραζιλία. Ο ρόλος των τεχνικών του Augusto Boal

Όπως είναι φυσικό και αναμενόμενο στο πλαίσιο αυτής της βίαιης πολιτικής και κοινωνικής αστάθειας που αναφέρεται παραπάνω η θέση της γυναίκας φαίνεται να απειλείται ιδιαίτερα τόσο στον οικογενειακό βίο και την καθημερινότητά της όσο και στην κοινωνική της θέση. Σε όλη τη Λατινική Αμερική αλλά και τη Βραζιλία είναι γνωστό ότι η οικονομική εξάρτηση από τα καπιταλιστικά έθνη εγκαθίδρυσε ένα σύστημα βαθιά ρατσιστικό, σεξιστικό και ταξικά άνισο (Deere & Leon, 2001: 366-367). Φαίνεται πως η θέση της γυναίκας στη Λατινική Αμερική και τη Βραζιλία εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις οικονομικές συνθήκες, τη φτωχοποίηση της κοινωνίας, και τη διανομή της γης. (Deere & Leon, 2001) Κατά τη Fraser οι επτά αρχές της ισότητας των φύλων είναι οι εξής: η αντιμετώπιση της φτώχειας, η αντίθεση απέναντι στην ανισότητα, η ισότητα στις χρηματικές απολαβές, η ισότητα στον ελεύθερο χρόνο, ο ισότιμος σεβασμός, η ισότητα στην κατοχή της γης, η εναντίωση στα ανδροκρατούμενα κοινωνικά μοντέλα (Fraser, 1997: 45-47). Αν δεν τηρούνται τα παραπάνω κριτήρια δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για ισότητα των φύλων. Υπήρξαν πολλοί επίσημοι φορείς ήδη από το 1980 που δρούσαν και νομοθετικά υπέρ των δικαιωμάτων της γυναίκας ενώ η καταπίεση που βίωναν οι γυναίκες εκφραζόταν με διάφορους τρόπους. *«Οι κοινωνικές δράσεις που είχαν ως στόχο την εγκαθίδρυση των δικαιωμάτων των γυναικών στη Λατινική Αμερική δεν είναι καινούριο φαινόμενο. Ήδη από το 1920 και το 1930 γυναίκες της αστικής και της μεσαίας τάξης εξεγείρονται για να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους στην Κούβα, το Μεξικό, τη Χιλή, την Κολομβία αλλά και τη Βραζιλία»* (Alvarez, 1990: 20). Τα παραδείγματα των κινήσεων για τα δικαιώματα των γυναικών είναι πολλά σε όλη τη Λατινική Αμερική αλλά και τη Βραζιλία, φαίνονται να εντατικοποιούνται τις δεκαετίες του 50 – 60. Ήδη από τη διακυβέρνηση του Castro στην Κούβα ξεκίνησε μια προσπάθεια για νομική διεκδίκηση των δικαιωμάτων της γυναίκας (Alvarez, 1990: 25). Παρ' όλα αυτά σε πρακτικό επίπεδο η θέση της γυναίκας στην κοινωνία της Λατινικής Αμερικής ακόμη και σήμερα παραμένει δυσχερής τόσο στον εργασιακό χώρο (όταν υπάρχει εργασία στις γυναίκες) όσο και στο νομοθετικό πλαίσιο εξασφάλισης δικαιωμάτων στον γάμο και την κοινωνική ζωή (Deere, & Leon : 2001).

1.3 Η θέση του Augusto Boal σε σχέση με τη γυναικεία καταπίεση και την ενδοοικογενειακή βία

Η γυναικεία καταπίεση όπως αναφέρει και ο ίδιος ο Augusto Boal αποτελεί ένα από τα δυσκολότερα ζητήματα για διερεύνηση και προσέγγιση μέσω του Θεάτρου του Καταπιεσμένου (Fritz, 2014). Χαρακτηριστικά αναφέρεται από τον Fritz στο βιβλίο του «InExActArt :The autopoietic theatre of Augusto Boal A Handbook of Theater of the Oppressed Practice» η άποψη του Augusto Boal για το ζήτημα της καταπίεσης των γυναικών όπου φαίνεται να κάνει μια ιδιαίτερος απαισιόδοξη εντούτοις πραγματική δήλωση. Πιο συγκεκριμένα σε συνέδριο που διεξήχθη στις Η.Π.Α ο Boal μετά από βιοματικό εργαστήριο Θεάτρου του Καταπιεσμένου σε γυναίκες εξιστορεί σε έναν καθηγητή ότι τα 2-3 των γυναικών του εργαστηρίου είχαν υπάρξει θύματα βιασμού. Ομολογεί το εξής «*Αυτή είναι η κοινωνική νόρμα σε ότι αφορά τις γυναίκες*»(Fritz, 2014: 58) ενώ ο Carlos Zatzabal αναφέρει ότι «*οι γυναίκες ζουν κάτω από την κουλτούρα του βιασμού*» (Fritz, 2014: 55). Συνεπώς, το ζήτημα της γυναικείας καταπίεσης εν γένει αλλά και της βίας ενάντια στη γυναίκα απασχόλησε ιδιαίτερα τον Augusto Boal και έγινε ζήτημα συζήτησης σε πολλά διεθνή φόρουμ και συνέδρια σε όλον τον κόσμο (Boal, Cohen, & Schutzman, 1990).

1.4 Η ιστορία του Θεάτρου του Καταπιεσμένου

Βασικός στόχος του Θεάτρου του Καταπιεσμένου είναι η κοινωνική ενδυνάμωση, η αλληλεγγύη απέναντι σε διαφορετικές μορφές καταπίεσης με απώτερο στόχο την κοινωνική και θεσμική αλλαγή. Ακόμη, μέσω του Θεάτρου του Καταπιεσμένου και πιο συγκεκριμένα του Θεάτρου Φόρουμ δίνεται έμφαση στον προσωπικό αλλά και συλλογικό αναστοχασμό (Boal, 2002: 276). Πρόκειται για ένα είδος θεάτρου που ενδυναμώνει τόσο τα άτομα που συμμετέχουν σε αυτό όσο και όσους βρίσκονται στο κοινό παρακολουθώντας μια παράσταση ή μια δράση.

Εμπνευστής του Θεάτρου του Καταπιεσμένου ήταν ο Βραζιλιάνος σκηνοθέτης και δραματουργός Augusto Boal (1978), κνηγημένος από το δικτατορικό καθεστώς της Βραζιλίας το 1964 και μετά από την φυλάκισή του αναγκάστηκε να έρθει ως πολιτικός πρόσφυγας στην Ευρώπη τη δεκαετία του '70. Το Θέατρο του Καταπιεσμένου δημιουργήθηκε ήδη από τη δεκαετία του '60 στο Rio de Janeiro. Αρχικά όπως προαναφέρθηκε το δικτατορικό καθεστώς της Βραζιλίας ήταν ιδιαίτερα αντίθετο με την εφαρμογή ενός τόσο καινοτόμου θεατρικού είδους, αργότερα όμως

εξαπλώθηκε σε πολλές χώρες όπως Γαλλία, Ιταλία, Ισπανία ακόμα και Ινδία, ενώ σήμερα χρησιμοποιείται ως εργαλείο κοινωνικής ενδυνάμωσης των πολιτών σε ποικίλες πολιτικές, θεραπευτικές και εκπαιδευτικές δραστηριότητες προκειμένου να αντιμετωπιστούν προβλήματα όπως η κοινωνική καταπίεση, οι εξουσιαστικές σχέσεις, οι συναισθηματικές δυσκολίες, οι βίαιες συμπεριφορές, οι διάφορες συγκρούσεις κ.α. (Ζώνιου, 2003: 4).

Το Θέατρο του Καταπιεσμένου στηρίζεται σε μία παιδαγωγική μέθοδο που εμπνέει ερεθίσματα με στόχο τη συνειδητοποίηση και τη χειραφέτηση. Ο Augusto Boal (1995), βασιζόμενος στον Paulo Freire και το έργο του «Pedagogy of the Oppressed» «Η αγωγή του καταπιεσμένου» (Freire, 1974) αναφέρει ότι ο Freire υπήρξε πνευματικός του πατέρα (Shutzman - Cruz, 1994:1). Συνεπώς συμβαδίζοντας με τις βασικές αρχές της Κριτικής Παιδαγωγικής, της Παιδαγωγικής της Ενδυνάμωσης και της Κριτικής Εθνογραφίας (Freire, 1998b) ο Boal αντιμετώπισε το Θέατρο του Καταπιεσμένου ως ένα κοινωνικό αλλά και εκπαιδευτικό εργαλείο. Η εφαρμογή αλλά και τα αποτελέσματά της χρήσης του θεάτρου ως κοινωνικό εργαλείο εντοπίζονται σε διάφορους τομείς όπως αυτόν της κοινοτικής εκπαίδευσης (Μπέτσας, 2007:120) (community education). Πιο συγκεκριμένα ο Hamilton κάνει λόγο για τη σημασία της έννοιας της κοινότητας στην εκπαίδευση ενηλίκων επίσης αναφέρει τη σημασία της αντίληψης, της έννοιας του πολίτη και της εκπαίδευσης. Χαρακτηριστικά αναφέρει «Μια ολοένα και πιο περίπλοκη κοινωνία απαιτεί όλο και πιο περίπλοκες ικανότητες επιβίωσης από τους πολίτες της όταν αυτοί γίνονται ενήλικες.....Ο ρόλος της παιδείας είναι πολύ σημαντικός» (Hamilton,1992:10). Συνεπώς η φιλοσοφία του Θεάτρου του Καταπιεσμένου και η παιδαγωγική των καταπιεσμένων όπως και η παιδαγωγική της ελευθερίας «Pedagogy of Freedom» (Freire, 1998a), όπως αναφέρεται από τον P. Freire στο ομώνυμο βιβλίο του, αποτελούν σημαντικά εργαλεία για την αλλαγή της κοινωνίας και την εκπαίδευση. Αυτά τα εργαλεία θα χρησιμοποιήσουμε για να διερευνήσουμε κατά πόσο ομάδες γυναικών μπορούν να βοηθηθούν στο να μεταφερθούν από το ρόλο του θύματος σε αυτόν του καταπιεσμένου. Τα δυο παραπάνω χαρακτηριστικά αναλύονται εκτενέστερα παρακάτω μεσώ της επισκόπησης της βιβλιογραφίας του ίδιου του A. Boal (2002).

2.Τα είδη του Θεάτρου του Καταπιεσμένου και το Θέατρο Φόρουμ.

2.1 Το δέντρο του Θεάτρου του Καταπιεσμένου

Η δομή του Θεάτρου του Καταπιεσμένου, τα επιμέρους είδη του θεάτρου αυτού αλλά και η λειτουργία των τεχνικών που ακολουθούνται προκειμένου να εφαρμοστεί το Θέατρο Φόρουμ γίνονται ευκολότερα αντιληπτά αναλύοντας το δέντρο του Θεάτρου του Καταπιεσμένου του Augusto Boal (The tree of the Theatre of the Oppressed). Στη συγκεκριμένη έρευνα εφαρμόστηκαν πολλά από τα στάδια που παρατηρούμε στο δέντρο του Θεάτρου του Καταπιεσμένου. Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στην τεχνική του Θεάτρου Φόρουμ και στη διαδικασία προετοιμασίας των οφελούμενων γυναικών μέσα από το παιχνίδι και τις διαδραστικές τεχνικές που περιλαμβάνει ο όρος του Θεάτρου του Καταπιεσμένου. Όπως παρατηρούμε και στο γραφικό "δέντρο" στο υπέδαφος βρίσκονται οι αρχές του Θεάτρου του Καταπιεσμένου. Μια αξιακή βάση και ένα θεωρητικό υπόβαθρο με το οποίο δομούνται οι δραστηριότητες. Αυτές είναι η ηθική, η πολιτική και η φιλοσοφία. Με αυτά τα στοιχεία τροφοδοτείται και αναπτύσσεται το Θέατρο του Καταπιεσμένου. Στη συνέχεια εφόσον γίνει η επεξεργασία των παραπάνω στοιχείων για να μπορέσουν οι έννοιες να αποκτήσουν ένα πρακτικό και βιωματικό πλαίσιο προσεγγίζεται ο ήχος, η εικόνα και ο λόγος. Με τον τρόπο αυτό αξιοποιώντας τα παραπάνω γόνιμα – δομικά στοιχεία που βρίσκονται στη βάση του δέντρου καταλήγουμε σε έναν δυνατό κορμό του δέντρου και αυτός είναι το παιχνίδι. Πιο συγκεκριμένα το θεατρικό παιχνίδι και η διαδικασία της σωματικής έκφρασης μέσω του παιχνιδιού και των ασκήσεων ενδυναμώνουν και προετοιμάζουν τους συμμετέχοντες (Boal, 2002: 8). Το παιχνίδι όπως θα δούμε και παρακάτω στην παρούσα έρευνα βοήθησε ιδιαίτερα, ώστε να προετοιμαστεί η συγκεκριμένη ομάδα, στόχος στις επόμενες δραστηριότητες και να ενδυναμωθεί ως προς τη διαδικασία της έκθεσης. Ψηλότερα στο δέντρο του Θεάτρου του Καταπιεσμένου παρατηρούμε τη βάση των θεατρικών τεχνικών που χαρακτηρίζουν το συγκεκριμένο είδος και αυτό είναι το Θέατρο Εικόνα (Image Theatre). Το θέατρο εικόνα θεωρείται στάδιο προετοιμασίας για το Θέατρο Φόρουμ και αποτελεί κομβικό κομμάτι της διαδικασίας ενός εργαστηρίου Θεάτρου του Καταπιεσμένου (Boal, 2002: 176-185). Εφόσον γίνουν βίωμα τα παραπάνω στάδια – τεχνικές οδηγούμαστε στα επιμέρους είδη του Θεάτρου του Καταπιεσμένου που

αποτελούν και τα φυλλάδια του δέντρου. Αυτά είναι το Αόρατο Θέατρο (Invisible Theatre), το Θέατρο Εφημερίδα (Newspaper Theatre), το Ουράνιο Τόξο των επιθυμιών, ή το Φάσμα των Επιθυμιών (Rainbow of Desire), το Νομοθετικό Θέατρο (Legislative Theatre) και οι Άμεσες Δράσεις (Direct Actions) (Γκόβας, & Ζώνιου, 2011).

Πολλές από τις παραπάνω τεχνικές - είδη θεάτρου του Καταπιεσμένου εφαρμόστηκαν στα 15 δίωρα εργαστήρια τα οποία έλαβαν χώρα στον ξενώνα γυναικών. Πιο συγκεκριμένα, η εφαρμογή θα περιλάμβανε στο βασικό της μέρος Θέατρο εικόνα και Θέατρο Φόρουμ ο οποίος είναι και ο βασικότερος άξονας των συγκεκριμένων παρεμβάσεων. Τις θεατρικές τεχνικές και τα μεθοδολογικά εργαλεία της έρευνας θα τα δούμε εκτενέστερα και στη συνέχεια.

2.2 Το Θέατρο Φόρουμ

Ας δούμε αναλυτικότερα τη λειτουργία του Θεάτρου Φόρουμ και τους λόγους που επιλέχτηκε για τη συγκεκριμένη έρευνα- εφαρμογή.

Το Θέατρο Φόρουμ (με το οποίο θα ασχοληθούμε εκτενέστερα και στις παρεμβάσεις στον ξενώνα γυναικών) αφορά ρεαλιστικές καταστάσεις και ιστορίες. Οι ωφελούμενες γυναίκες που αποτελούν το δείγμα μας έχουν βιώσει ιστορίες καταπίεσης στις οποίες οι ίδιες έχουν υπάρξει καταπιεσμένες. Υπάρχει πάντα, τουλάχιστον ένας καταπιεζόμενος, βασικό χαρακτηριστικό του οποίου είναι το ότι βιώνει μια καταπίεση-μια δύσκολη κατάσταση, θέλει να την αλλάξει αλλά δεν μπορεί λόγω "σφαλμάτων" που ο ίδιος διαπράττει (Γκόβας, & Ζώνιου, 2011). Η παράσταση θεάτρου φόρουμ παίζεται μία φορά. Το κοινό παρακολουθεί να εκτυλίσσεται μπροστά του μια καταπίεση η οποία το αφορά. Η παράσταση παίζεται για δεύτερη φορά ακριβώς ίδια όπως την πρώτη, υπό τις οδηγίες του διαμεσολαβητή – Joker (Boal, 2002: 260) παρακάτω. Στην επανάληψη της παράστασης ο θεατής έχει το δικαίωμα να σταματήσει τη ροή της παράτασης λέγοντας stop και να προτείνει κάποια λύση έτσι ώστε ο πρωταγωνιστής να λύσει την καταπίεσή του (Boal, 2002: 13-16). Σ' αυτό το σημείο σπάει το φράγμα ηθοποιού-κοινού. Το κοινό παρεμβαίνει ενεργά και δυναμικά. Γίνεται από spectator spect-ator (θεά-ποιος) Δηλαδή από θεατής συν- ηθοποιός. Καλείται λοιπόν όποιος από το κοινό επιθυμεί να πάρει το ρόλο του καταπιεσμένου και να αλλάξει, παίζοντας πάνω στη σκηνή, την ιστορία. Όλα αυτά συμβαίνουν σε μια παράσταση Φόρουμ (Γκόβας, & Ζώνιου, 2011: 37-39). Συνεπώς,

το ενεργό κοινό έχει τη δυνατότητα να κάνει μια "πρόβα αλλαγής" επί σκηνής στο ασφαλές περιβάλλον του θεάτρου παρεμβαίνοντας σε μια αληθινή ιστορία και δοκιμάζοντας ρεαλιστικές λύσεις που ίσως να επαναλάβει στη ζωή του μετέπειτα όντας πιο ενδυναμωμένο.

2.3 Βιωματικά εργαστήρια και στάδια προετοιμασίας της παράστασης.

Το Θέατρο Φόρουμ, όπως προαναφέρθηκε, αποτελεί μία από τις μορφές του Θεάτρου του Καταπιεσμένου. Πρόκειται για ένα μικρής χρονικής διάρκειας θεατρικό έργο με έντονο το στοιχείο του αυτοσχεδιασμού από τους συμμετέχοντες οι οποίοι δεν είναι επαγγελματίες ηθοποιοί όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και ο Boal «*Ηθοποιοί και μη ηθοποιοί είμαστε όλοι άνθρωποι, είμαστε όλοι καλλιτέχνες, είμαστε όλοι ηθοποιοί*» (Boal, 2002:17). Η πεποίθηση αυτή του Boal και η εξάπλωση της καλλιτεχνικής δραστηριότητας σε οποιονδήποτε και οπουδήποτε (μη θεατρικούς χώρους) ενισχύει και διευκολύνει την εφαρμογή του θεάτρου του Καταπιεσμένου ώστε να εφαρμοστεί σε ιδιαίτερες κοινωνικές ομάδες όπως σε μια ομάδα γυναικών που έχουν υποστεί κακοποίηση. Η ενσωμάτωση του Θεάτρου Φόρουμ επίσης στην εκπαιδευτική διαδικασία περιλαμβάνει μία σειρά ασκήσεων/παιχνιδιών με στόχο την ενοποιημένη αφύπνιση των πέντε αισθήσεων προκειμένου να υπάρχει ένα δημιουργικό κλίμα (Boal, 2002: 48-51). Στη συνέχεια, αναδύεται μέσω των εμπειριών των συμμετεχόντων κάποιο προσωπικό ή συλλογικό κοινωνικό πρόβλημα που αντιμετωπίζουν. Καταλήγοντας υπάρχει ένας «πρωταγωνιστής» ο οποίος παίζει το ρόλο του καταπιεσμένου που φτάνει σε αδιέξοδο. Αντίθετα, όλοι οι υπόλοιποι συμμετέχοντες μπορούν να παίξουν το ρόλο του καταπιεστή/ανταγωνιστή αυτοσχεδιάζοντας. Ο Joker ή «μεσολαβητής», αναλαμβάνει το ρόλο της ρύθμισης των επιμέρους δράσεων της παράστασης (Fritz, 2014: 68) αλλά είναι και αυτός ο οποίος λειτουργεί ως εμψυχωτής στα εργαστήρια Θεάτρου του Καταπιεσμένου από τα οποία προκύπτει και η παράσταση Φόρουμ.

3. Η ιστορία των ξενώνων γυναικών οι απαρχές του θεσμού και η δράση τους

Δυστυχώς τα δεδομένα σχετικά με την ιστορία των ξενώνων γυναικών θυμάτων έμφυλης βίας είναι ελάχιστα και αποσπασματικά καταγεγραμμένα. Παρ' όλα αυτά κατά τη διάρκεια αυτής της ερευνάς θεωρήθηκε σημαντικό να γίνει μια γενική

αναδρομή στην απαρχή του θεσμού των ξενώνων όσο αυτό είναι δυνατό. Επίσης, αξίζει να διερευνηθεί το θέμα περαιτέρω από ερευνητές, καθώς παρατηρήθηκε στη σύντομη αυτή ανασκόπηση η έντονη ανάγκη για την ύπαρξη των φορέων αυτών.

3.1 Η συνολική ιστορική αναδρομή στον θεσμό των ξενώνων γυναικών θυμάτων έμφυλης βίας

Η συνολική βιβλιογραφική ανασκόπηση αποδεικνύει ότι η ανάγκη για δομές προστασίας των γυναικών θυμάτων ενδοοικογενειακής και έμφυλης βίας είναι επείγουσα και διεκδικήθηκε ήδη από τη δεκαετία του 60.¹ Πιο συγκεκριμένα όμως παρατηρούμε ότι η οργανωμένη δημιουργία ξενώνων γυναικών ξεκινά στα τέλη της δεκαετίας του 60. Η αφορμή ήταν μια αυθόρμητη κινητοποίηση γυναικών αποτελούμενη από 500 γυναίκες οι οποίες σε πορεία διαμαρτυρίας στο Ηνωμένο Βασίλειο διεκδικούν καλύτερες συνθήκες για την ανατροφή των παιδιών τους. Η κίνηση αυτή έγινε γνωστή ως «The shelter Movement» (Dobash, & Dobash, 1992). Οι Kramarae και Spencer αναφέρουν χαρακτηριστικά ότι στην κινητοποίηση αυτή των γυναικών προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις και οδήγησε στη δημιουργία των πρώτων ξενώνων αποκλειστικά για γυναίκες και τα παιδιά τους που έχουν υποστεί κακοποίηση στην οικογένεια. (Kramarae, & Spencer, 2000). Ένας από τους πρώτους ξενώνες για κακοποιημένες γυναίκες ονομαζόταν «Chiswick Womens aid» και ξεκίνησε επίσημα τη λειτουργία φιλοξενίας των γυναικών το 1972 (Dobash, & Dobash, 1998). Παρ όλα αυτά υπάρχει καταγεγραμμένη ύπαρξη ξενώνα γυναικών ήδη από το 1877. Η ύπαρξη του ξενώνα αυτού όμως δεν τεκμηριώνεται από επίσημη βιβλιογραφία οπότε αποτελεί στοιχείο για περαιτέρω διερεύνηση. Η βιβλιογραφική ανασκόπηση που έγινε για την παρούσα έρευνα μας αποδεικνύει ως χρονολογική αφετηρία των ξενώνων το 1972. Η επίσημη διατύπωση της φράσης βία κατά των γυναικών διατυπώνεται με σαφήνεια μόλις το 1972 και έκτοτε μπορούμε να κάνουμε λόγο για ενδοοικογενειακή βία διατυπωμένη ως ένα κοινωνικό πρόβλημα για το οποίο υπήρξε η ανάγκη επίσημων φορέων και κοινωνικών δομών. Μέχρι τότε όπως αναφέρεται και στο «Οι γυναίκες που είχαν υποστεί βία δεν είχαν πολλές επιλογές εκτός από το να εγκαταλείψουν την κατοικία τους.....αυτό παρέμενε ένα προσωπικό πρόβλημα» (Knocks, 2010: 120) η κακοποίηση των γυναικών θεωρείτο περισσότερο

¹ Shelters of Balltered women and the needs of immigrant woman, 1998 δεν αναγράφεται συγγραφέας

ένα προσωπικό ζήτημα που βίωνε κάθε γυναίκα παρά κοινωνικό. Η διαπίστωση αυτή φαίνεται ιδιαίτερα ανησυχητική και είναι εύλογο να κατανοήσει κανείς τους λόγους για τους οποίους η κακοποίηση των γυναικών άργησε να έχει την κατάλληλη θεσμική και οργανωμένη αντιμετώπιση.

4. Το θεσμικό πλαίσιο όσον αφορά την ισότητα των φύλων και τη γυναίκεια καταπίεση

4.1 Το Ευρωπαϊκό νομικό πλαίσιο για τα δικαιώματα ισότητας των φύλων

Η παρούσα έρευνα ξεκίνησε έχοντας ως στόχο να παρατηρήσει το φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας τους λόγους και τα αίτια εμφάνισής της και να εφαρμοστεί το Θέατρο του Καταπιεσμένου ως εργαλείο ενεργοποίησης των ωφελούμενων γυναικών. Όφειλε να γίνει μια βιβλιογραφική ανασκόπηση όσον αφορά τους φορείς και τις στρατηγικές που ασχολούνται με αυτό το πεδίο. Η νομοθεσία που εφαρμόζεται στην Ελλάδα έχει προέλθει από Ευρωπαϊκούς κανονισμούς και στρατηγικές δράσεις οι οποίες συνοδεύονται από επίσημα νομικά μέτρα που έχουν ληφθεί για τον περιορισμό του φαινομένου. Καταγράφοντας την ιστορία των ξενώνων διερευνήθηκε και η υπάρχουσα βιβλιογραφία σε σχέση με το νομικό πλαίσιο και τα αντίστοιχα προγράμματα πρόληψης και δράσης. Κάποια από αυτά παρατίθενται παρακάτω.

4.2 Η Θέση της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την ισότητα των φύλων

Η ισότητα των φύλων έχει απασχολήσει ιδιαίτερα το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την ισότητα των φύλων. Το 2005 γίνεται η έκδοση μιας επίσημης πρότασης σε σχέση με τη διεκδίκηση στρατηγικών για την ισότητα των φύλων όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην 24η έκθεση του 2005 «Πρόταση του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου για την ισότητα των φύλων» “Proposed European Institute for Gender Equality”.

4.3 Ο ρόλος της Συνθήκης της Λισαβόνας

Οι πιο σημαντικές αποφάσεις και νομοθεσίες σχετικά με την ισότητα των φύλων θεσπίστηκαν από τη Συνθήκη της Λισαβόνας η οποία υπογράφηκε στις 13.12.2007 και τέθηκε σε ισχύ το 2009.(Συνθήκη για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2017: 14). Η συνθήκη αυτή καθορίζει τον τρόπο λειτουργίας των

νομοθετικών οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Όσον αφορά την ενδοοικογενειακή και έμφυλη βία ήδη στη Συνθήκη της Ρώμης που υπογράφηκε το 1957 αναφέρεται σε άρθρο της η ίση πληρωμή του άντρα και της γυναίκας (Συνθήκη για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2017: 17). Η κατοχύρωση όμως της ισότητας των φύλων ως πρωτεύουσα ηθική αξία θεσπίστηκε μέσω της συνθήκης της Λισαβόνας γι' αυτό και αναφέρεται στη συγκεκριμένη έρευνα καθώς αποτελεί και τη σημερινή νομοθετική βάση του Ελληνικού δικαίου στα ζητήματα φύλου (1981-2011 Ο ρόλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην ισότητα των φύλων στην Ελλάδα, 2011).

Ας δούμε όμως αναλυτικότερα τους άξονες δράσης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής «Strategy for equality between men and women» «Στρατηγική για την ισότητα ανάμεσα στον άντρα και τη γυναίκα» (μτφ. του συγγραφέα) όπως αυτή διαμορφώνεται από το 2010 έως το 2015. Αναφέρονται οι στόχοι της πρότασης σε σχέση με τη διεκδίκηση στρατηγικών για την ισότητα των φύλων όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην 24η έκθεση του 2005 «Proposed European Institute for Gender Equality», «Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Ισότητα των Φύλων». Η τελευταία Ευρωπαϊκή συμφωνία που σχετίζεται με την ισότητα των φύλων ορίζει ότι όλα τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης υποχρεούνται να υλοποιούν προγράμματα με στόχο την ισότητα των φύλων όσον αφορά το εργασιακό δίκαιο, το ισοζύγιο οικογενειακής ζωής και συζυγικών καθηκόντων καθώς και τη λήψη αποφάσεων όσον αφορά τη γυναίκα στα ακόλουθα:² α) Ίση οικονομική ανεξαρτησία του άντρα και της γυναίκας β) Ίση αμοιβή στον χώρο εργασίας γ) Ισότητα στη λήψη αποφάσεων

5. Η ενδοοικογενειακή βία στην Ελλάδα. Η αντιμετώπιση της εμφύλιας βίας

Εφ' όσον έγινε στα παραπάνω κεφάλαια μια λεπτομερής ανασκόπηση του Ευρωπαϊκού Νομικού πλαισίου σχετικά με την ισότητα των φύλων, την ιστορία των ξενώνων φιλοξενίας θυμάτων έμφυλης βίας, στο κεφάλαιο αυτό θα αναλύσουμε το θέμα της ενδοοικογενειακής βίας και τη λειτουργία των ξενώνων στην Ελλάδα. Θα παρατηρήσουμε με ποιον τρόπο είναι σχεδιασμένες οι στρατηγικές παρέμβασης γύρω

² Υπουργείο Εσωτερικών, Γενική Γραμματεία για την ισότητα των φύλων πρακτικά συνεδρίου με τίτλο (1981-2011 Ο ρόλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην ισότητα των φύλων στην Ελλάδα ,2011.

από αυτό το ζήτημα έτσι ώστε να οδηγηθούμε στην παρέμβαση της συγκεκριμένης έρευνας. Για να μπορέσουμε όμως να εμβαθύνουμε στο ζήτημα αυτό, είναι σημαντικό να διευκρινιστούν οι ορισμοί και οι έννοιες που αποσαφηνίζουν το ζήτημα της εμφυλής- ενδοοικογενειακής βίας και ό,τι περιλαμβάνεται σε αυτό.

5.1 Ορισμός ενδοοικογενειακής βίας

Σύμφωνα με την Απόφαση του Υπουργείου Εσωτερικών και της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων η οποία εκδόθηκε στις 20.12.2013 ως ενδοοικογενειακή βία ορίζεται ως οποιαδήποτε βίαιη πράξη έχει σαν στόχο την ψυχολογική και σωματική βλάβη κάποιου εξ αιτίας του φύλου του. Όπως αναφέρεται και στην απόφαση ενδοοικογενειακή βία: *«ορίζεται η βία κατά των γυναικών ως «κάθε πράξη βίας με βάση το φύλο, η οποία έχει ή μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα τη σωματική, τη σεξουαλική ή την ψυχολογική βλάβη ή οδύνη για τη γυναίκα, συμπεριλαμβανομένης της απειλής για τέτοιες πράξεις, τον εξαναγκασμό ή την αυθαίρετη στέρηση της ελευθερίας στον δημόσιο ή στον ιδιωτικό βίο».*³ Ο παραπάνω ορισμός μέσω της σαφήνειας με την οποία διατυπώνεται μας οδηγεί να συμπεράνουμε ότι παρόλο που είναι αρκετά ξεκάθαρο τι ορίζεται ως ενδοοικογενειακή βία σε πολλές περιπτώσεις τα θύματα βίας δεν γνωρίζουν ή αποσιωπούν τον παράγοντα της ψυχολογικής βλάβης που αναφέρεται στον παραπάνω ορισμό. Σύμφωνα με την έρευνα που διεξήχθη (Υπηρεσία Εκδόσεων Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2014) *«1 στις 3 γυναίκες έχει υποστεί ψυχολογική βία (32 %) έχει πέσει θύμα ψυχολογικής κακοποίησης από στενό σύντροφο, νυν ή τέως.»* Συνολικά, 43 % έχουν βιώσει κάποια μορφή ψυχολογικής βίας από στενό σύντροφο. *Εδώ μπορεί να περιλαμβάνεται η συμπεριφορά ψυχολογικής κακοποίησης και άλλες μορφές ψυχολογικής βίας όπως η καταπιεστική συμπεριφορά.»*⁴ Είναι συχνό το φαινόμενο να μην αναγνωρίζεται η ψυχολογική βία ως μορφή βίας που αν και η συχνότερη σπάνια καταγγέλλεται.⁵ Πέραν της ψυχολογικής βίας τα στατιστικά στοιχεία τα οποία αφορούν την ενδοοικογενειακή βία τόσο στην Ευρώπη αλλά και στην Ελλάδα έχουν ενδιαφέρον προς εξέταση και υπολογίστηκαν και στην παρούσα έρευνα.

³ (βλ. παράρτημα, όπου παρατίθεται αυτούσιο όλο το αντίγραφο της εν λόγω απόφασης)

⁴ E.I.G.E- European Institute for Gender Equality, 2017: 4.

⁵ E.I.G.E- European Institute for Gender Equality, 2017.

5.2 Τα στατιστικά δεδομένα που αφορούν την ενδοοικογενειακή βία στην Ελλάδα

Όσον αφορά τα στατιστικά δεδομένα σχετικά με την ενδοοικογενειακή βία οφείλουμε να έχουμε κατά νου ότι η καταγραφή τους απεικονίζει τα αποτελέσματα περιστατικών στα οποία έχει γίνει καταγγελία από το ίδιο το θύμα. Δεν μπορούμε φυσικά να γνωρίζουμε τα ποσοστά θυμάτων που έχουν υποστεί ενδοοικογενειακή βία συνολικά και συνυπολογίζουμε και το μεγάλο ποσοστό των θυμάτων που δεν καταγγέλλουν ποτέ ότι υπήρξαν θύματα ενδοοικογενειακής βίας.

Συμφώνα με το αρχείο της Ελληνικής Αστυνομίας για το έτος 2018 γνωρίζουμε ότι 27 γυναίκες κατήγγειλαν ότι υπήρξαν θύματα ενδοοικογενειακής βίας ενώ μόνο 4 άνδρες κατήγγειλαν αντίστοιχο περιστατικό. Συνολικά 5.088 γυναίκες κατέφυγαν στη γραμμή sos ώστε να ζητήσουν βοήθεια ως θύματα ενδοοικογενειακής βίας. Τα παραπάνω δεδομένα αποτελούν μια γενική εικόνα των ποσοστών και σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να αποκρυσταλλώσουν την εικόνα του συνολικού πληθυσμού. Όπως έχουμε αναφέρει οι έρευνες οι οποίες έχουν διεξαχθεί σχετικά με το θέμα της ενδοοικογενειακής βίας στη χώρα μας είναι λιγοστές και αφορούν την επιστήμη της ανθρωπολογίας, της ψυχολογίας και των νομικών επιστημών. Στην παρούσα ανασκόπηση δεν βρέθηκε καμία ακαδημαϊκή έρευνα η οποία να συνδέει προγράμματα πολιτιστικού περιεχομένου ή την εφαρμογή της Δραματικής τέχνης στην εκπαίδευση σε σχέση με τα θύματα ενδοοικογενειακής βίας.

5.3 Η ιστορία του φορέα της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των φύλων και η δράση της

Πρότερα της ίδρυσης του φορέα της Γενικής Γραμματείας για την ισότητα των φύλων υπήρξε η ίδρυση γνωμοδοτικού συμβουλίου σχετικά με το θέμα της ισότητας ανδρών και γυναικών. *«Με το άρθρο 6 του Ν.1288/1982 (ΦΕΚ120/Α), ιδρύεται γνωμοδοτικό συμβούλιο για την προώθηση και την πραγματοποίηση της νομικής και ουσιαστικής εξίσωσης των δύο φύλων και υπάγεται απευθείας στον Πρωθυπουργό».*⁶ Αργότερα το 1985 ιδρύεται ως αυτοτελής δημόσια υπηρεσία η Γενική Γραμματεία ισότητας των φύλων. Ενώ μόλις το 2014 η υπηρεσία αυτή υπάγεται επίσημα στο Υπουργείο Εσωτερικών. Σήμερα η παραπάνω υπηρεσία υπάγεται στο νεοσύστατο Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών υποθέσεων. Στόχος της Γενικής Γραμματείας

⁶ <http://www.isotita.gr/systasi-skopos-antikeimeno/>

Ισότητας των Φύλων είναι να σχεδιάζει, να υλοποιεί και να παρακολουθεί στρατηγικές και εφαρμογές που αποσκοπούν στην ισότητα των φύλων. Επιπλέον έχει δημιουργήσει 61 δομές για την πρόληψη και αντιμετώπιση όλων των μορφών βίας. Σημαντική είναι και η συνεργασία της Γ.Γ.Ι.Φ με ξενώνες γυναικών που υπάρχουν στους εκάστοτε Δήμους και Περιφέρειες ενώ όποιες γυναίκες χρειάζονται βοήθεια μπορούν να απευθυνθούν στη γραμμή τηλεφωνικής βοήθειας – Γραμμή SOS του 15900 για όλη την επικράτεια.

5.4 Ξενώνας Γυναικών Δήμου Αθηναίων

Ο Ξενώνας Γυναικών του Δήμου Αθηναίων λειτουργεί σε άμεση συνεργασία με τη Γενική Γραμματεία για την Ισότητα των Φύλων. Λειτουργεί από το 2013 ενώ στόχος του ξενώνα είναι η άμεση βοήθεια και αλληλεγγύη γυναικών θυμάτων έμφυλης βίας όπως και προστασία των παιδιών τους. Βρίσκεται υπό τη χρηματοδότηση του ΕΣΠΑ, ενώ ανήκει στο πρόγραμμα «Ανάπτυξη δομών και υπηρεσιών της Τοπικής Αυτοδιοίκησης προς όφελος των γυναικών και για την καταπολέμηση της βίας – Ανάπτυξη και Λειτουργία Ξενώνων Φιλοξενίας».⁷ Βασικότερος στόχος του Ξενώνα Γυναικών του Δήμου Αθηναίων είναι η προσφορά στέγης σε γυναίκες και τα παιδιά τους που έχουν υποστεί οποιαδήποτε είδους σωματική, ψυχολογική, σεξουαλική βία ή απορία λόγω ενδοοικογενειακής βίας.⁸ Παράλληλα προσφέρεται συμβουλευτική στήριξη σε όποια γυναίκα το χρειαστεί. Έπειτα από τη συμβουλευτική που δέχονται γυναίκες-θύματα από τους αρμόδιους φορείς συμβουλευτικής, αυτές που πληρούν τις προϋποθέσεις εισάγονται στον ξενώνα. Από τη στιγμή ένταξής τους στον ξενώνα προέχει η ασφάλεια αυτών των γυναικών και των παιδιών τους, ενώ γίνονται και απόπειρες κοινωνικής, επαγγελματικής και οικονομικής αποκατάστασής τους.⁹ Αν και η ακριβής διεύθυνση του ξενώνα είναι απόρρητη είναι θεμιτό να αναφερθεί ότι το κτίριο βρίσκεται στο κέντρο της Αθήνας, ώστε να είναι εύκολη η πρόσβαση των φιλοξενούμενων σε διάφορες υπηρεσίες και τα Μέσα Μαζικής Μεταφοράς. Δυνητικά ο ξενώνας έχει τη δυνατότητα να φιλοξενήσει 40 άτομα, ενώ διαθέτει και τις απαραίτητες υποδομές για τη φιλοξενία Ατόμων με Ειδικές Ανάγκες. Ο ξενώνας βρίσκεται σε λειτουργία καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας και της νύχτας, καθ' όλη τη διάρκεια του έτους και τα

⁷⁷ https://www.eetaa.gr/index.php?tag=via_xenones

⁸ <http://www.isotita.gr>

⁹ Εθνικό Πρόγραμμα για την Καταπολέμηση της Βίας κατά των Γυναικών, 2012:11- 12

Σαββατοκύριακα. Τα ανακοινωθέντα στοιχεία για το έτος 2014 αναφέρουν ότι ο Ξενώνας Γυναικών του Δήμου Αθηναίων παρείχε στέγη σε 14 γυναίκες και 19 παιδιά.¹⁰

Ο Ξενώνας Γυναικών του Δήμου Αθηναίων λειτουργεί υπό την αιγίδα της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων. Πρόκειται για τον αρμόδιο κυβερνητικό φορέα σχετικά με ζητήματα πρόληψης, αντιμετώπισης και καταπολέμησης φαινομένων βίας κατά των γυναικών. Με βασικό γνώμονα τον 2ο Άξονα Δράσης των Εθνικών Προτεραιοτήτων Πολιτικής για την Ισότητα των Φύλων 2004 – 2008 «Πρόληψη και Καταπολέμηση της Βίας με θύματα τις γυναίκες» πραγματοποιήθηκαν οι εξής δράσεις: α) μελέτες που αφορούσαν στην αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση της βίας. (Κανταράκη, 1999) β) συστηματική καταγραφή των περιστατικών βίας, κακοποίησης που υφίστανται γυναίκες οι οποίες απευθύνονται στα δύο κρατικά συμβουλευτικά κέντρα της Αθήνας και του Πειραιά γ) ετήσια έκθεση όπου περιγράφονται τα ανωτέρω ευρήματα δ) ενημέρωση, επιμόρφωση και εκπαίδευση του συνόλου των στελεχών που απασχολούν κρατικές και κοινωνικές υπηρεσίες που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με την αντιμετώπιση της κακοποίησης των γυναικών ούτως ώστε να βελτιωθούν οι συνθήκες των υπηρεσιών που παρέχονται (Κανταράκη, 1999: 13-16) ε) προώθηση και ενημέρωση σχετικά με το νέο νομοθετικό πλαίσιο για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας στ) δημιουργία περισσότερων δομών υποδοχής, φιλοξενίας και αποκατάστασης καταπιεσμένων γυναικών σε πανελλαδικό επίπεδο.¹¹

Η αρχή για την έναρξη λειτουργίας του Ξενώνα Γυναικών του Δήμου Αθηναίων έγινε τον Νοέμβριο του 2009 όταν ανακοινώθηκε το «Εθνικό Πρόγραμμα για την Πρόληψη και την Καταπολέμηση της Βίας κατά των Γυναικών 2010-2013» σε πανελλαδικό επίπεδο και με ολοκληρωμένη προοπτική για να καταπολεμήσει την έμφυλη βία. Στόχος του εν λόγω προγράμματος είναι η ανάπτυξη έργων και πολιτικών πρωτοβουλιών για την αντιμετώπιση όλων των μορφών βίας που εμφανίζονται στις γυναίκες (ενδοοικογενειακή βία, σεξουαλική παρενόχληση, βιασμός, εμπορία γυναικών με στόχο τη σεξουαλική εκμετάλλευση). Υπό αυτό το πλαίσιο δημιουργούνται 61 δομές σε εθνική κλίμακα για την πρόληψη και αντιμετώπιση της βίας κατά των γυναικών. Σε αυτές τις δομές λειτουργούν 39 συμβουλευτικά κέντρα, 21 ξενώνες φιλοξενίας, τηλεφωνική γραμμή εκτάκτου

¹⁰ από συνέντευξη με εργαζόμενη στον ξενώνα γυναικών από τη συγγραφέα

¹¹ Εθνικό Πρόγραμμα για την Καταπολέμηση της Βίας κατά των Γυναικών, 2012:11- 14

ανάγκης και διάφορες άλλες υπηρεσίες για την υποστήριξη των καταπιεσμένων γυναικών αλλά και την ενημέρωση και ευαισθητοποίηση του κοινού μέσω ημερίδων, ραδιοφωνικών καμπανιών, φυλλαδίων κ.λ.π.^{12 13} Στο πλαίσιο του συγκεκριμένου προγράμματος οι ξενώνες δίνουν άδεια για δραστηριότητες ερευνητικού χαρακτήρα και ποικίλες παρεμβάσεις. Με τον ίδιο τρόπο διεξάγεται και η παρούσα έρευνα χωρίς να επιτρέπεται όμως η δημοσιοποίηση όλων των στοιχείων.

6. Ερευνητικό πλαίσιο

6.1 Ο Στόχος διεξαγωγής της παρούσας έρευνας και οι δυσκολίες επίτευξης της

Στη συγκεκριμένη έρευνα αρχικός στόχος ήταν η εφαρμογή του Θεάτρου του Καταπιεσμένου και συγκεκριμένα των τεχνικών του Θεάτρου Φόρουμ σε γυναίκες θύματα ενδοοικογενειακής βίας και η ποσοτική και ποιοτική διερεύνηση της αλλαγής της στάσης τους ως προς την κατανόηση της διαφοράς του ρόλου του θύματος και του ρόλου του καταπιεσμένου. Δυστυχώς η έλλειψη σταθμισμένων ερωτηματολογίων καθώς και η ύπαρξη άλλων ερευνών στο συγκεκριμένο ή παρεμφερές πεδίο καθιστούσε τη μέτρηση ποσοτικών δεδομένων αδύνατη. Επιπλέον η αυστηρότητα των κανόνων λειτουργίας των ξενώνων καθώς και η δυσκολία καταγραφής των αποτελεσμάτων οδήγησε στο να γίνει μια καταγραφή της προσπάθειας εφαρμογής του Θεάτρου του Καταπιεσμένου στον ξενώνα γυναικών και μια ανάλυση του τρόπου με τον οποίο οι ωφελούμενες γυναίκες αντιμετώπισαν τη συγκεκριμένη εφαρμογή. Γίνεται εκτενής ανάλυση των δραματικών τεχνικών που χρησιμοποιήθηκαν, λεπτομερής επισκόπηση των εργατηρίων και των εργαλείων που δέχτηκαν οι ωφελούμενες και καταγραφή της στάσης τους απέναντι σε αυτό το είδος Θεάτρου μέσω της απομαγνητοφώνησης και των συνεντεύξεων. Δεν μπορεί φυσικά να γίνει καμία γενίκευση των αποτελεσμάτων λόγω μη αντιπροσωπευτικού δείγματος, έλλειψης μεθοδολογικών εργαλείων (ποσοτική έρευνα) καθώς και δυσκολίας επαφής με τις ωφελούμενες γυναίκες. Η απομαγνητοφώνηση, οι συνεντεύξεις και το ημερολόγιο της εμπυχώτριας ερευνήτριας μας δίνουν πολύ ενδιαφέρουσες πληροφορίες καταγραφής του τρόπου με τον οποίον αντιμετωπίστηκε το Θέατρο του

¹² Βλ. Εθνικό Πρόγραμμα για την Πρόληψη και την Καταπολέμηση της Βίας κατά των Γυναικών, 2012-2013: 12-16.

¹³ <http://www.isotita.gr/nomothesia/syntaxma/>

Καταπιεσμένου στον συγκεκριμένο χώρο από το δείγμα των ωφελούμενων γυναικών. Η παρούσα έρευνα αποτελεί αφορμή για περαιτέρω διερεύνηση του συγκεκριμένου θέματος από άλλους ερευνητές. Θέτει ερευνητικά ερωτήματα προς απάντηση και αποτελεί μια πρόταση για δημιουργία πιο οργανωμένων αντίστοιχων εφαρμογών με σκοπό την πρόληψη της ενδοοικογενειακής βίας και της αλλαγής της στάσης των γυναικών – θυμάτων. Τέλος το σύνολο της παρούσας διατριβής θα ήταν επιθυμητό να αντιμετωπιστεί ως πρόταση για εφαρμογή σε φορείς που συνεργάζονται και εφαρμόζουν δράσεις γύρω από το ζήτημα της ενδοοικογενειακής βίας στην Ελλάδα.

6.2 Δειγματοληψία

Η δειγματοληψία είναι απαραίτητη προκειμένου να συγκεντρωθούν τα στατιστικά δεδομένα τα οποία στη συνέχεια θα αναλυθούν και θα επεξεργαστούν ώστε να απαντηθούν τα ερευνητικά ερωτήματα. Το δείγμα στην παρούσα έρευνα ήταν το σύνολο των γυναικών που φιλοξενούνται στο Ξενώνα Γυναικών του Δήμου Αθηναίων, δηλαδή 10 άτομα και έγινε σε διάστημα ενός μήνα. Η δειγματοληψία που πραγματοποιήθηκε ήταν δειγματοληψία σκοπιμότητας, και πιο συγκεκριμένα ομαδική δειγματοληψία (cluster sampling) (Αθανασίου, 2007: 113-114) καθώς επιλέχτηκε μια συγκεκριμένη ομάδα από όλους τους ξενώνες γυναικών ανά την Ελλάδα, η παρέμβαση έγινε σε έναν ξενώνα με όλες τις γυναίκες που βρίσκονται σε αυτόν. Το συγκεκριμένο δείγμα αποτελεί δείγμα μίας ορισμένης ομάδας του ευρύτερου πληθυσμού. Παρ' ότι το δείγμα στο οποίο εφαρμόστηκε η έρευνα είναι περιορισμένο εμφανίζει ομοιογένεια ως προς το φύλο, την ηλικία, την οικογενειακή κατάσταση και τα βιώματα. Πιο συγκεκριμένα το δείγμα μας αποτελούνταν από 10 γυναίκες η ηλικία των γυναικών που συμμετείχαν στην έρευνα ήταν από 25-35 ετών και οι 10 ήταν παντρεμένες ενώ και οι 10 είχαν υποστεί βία από τους συζύγους τους. Όπως αναφέρει και ο Αθανασίου «Ο τρόπος αυτής της δειγματοληψίας είναι προσφιλής στην παιδαγωγική και την ψυχολογίαΟι ομάδες αυτές χρειάζεται να έχουν ομοιογένεια ως προς τα βασικά χαρακτηριστικά φύλο, ηλικία, επίδοση, ενδιαφέροντα.»(Αθανασίου,2007:134). Όπως αναφέρει και ο Αθανασίου: «*Το minimum ενός δείγματος που απαιτείται στις ποσοτικές έρευνες για να θεωρηθεί αντιπροσωπευτικό, θα πρέπει να είναι το 1/10 του γενικότερου πληθυσμού, από τον οποίο θα λαμβάνεται*» (Αθανασίου, 2007: 137). Στη συγκεκριμένη περίπτωση το

δείγμα δεν είναι αντιπροσωπευτικό όποτε δεν μπορούμε να έχουμε γενίκευση των αποτελεσμάτων.

6.3 Τα μεθοδολογικά εργαλεία διεξαγωγής της Έρευνας

Όσον αφορά την ποιοτική έρευνα που διενεργήθηκε τα μεθοδολογικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν ήταν τα εξής:

α) Η Συμμετοχική Παρατήρηση : Η ερευνήτρια συμμετείχε σε όλα τα στάδια της έρευνας και υπήρξε ενεργό μέρος στις δραστηριότητες τόσο κατά τη διεξαγωγή των εφαρμογών των εργαστηρίων όσο και κατά τη διάρκεια δραστηριοτήτων του ξενώνα που δεν αφορούσαν την έρευνα. Παρακολούθησε δραστηριότητες του ξενώνα, συζήτησε με τις εργαζόμενες του ξενώνα για τα προβλήματα των γυναικών και παρακολούθησε την καθημερινότητά τους όπου το επέτρεψαν οι κανόνες λειτουργίας του ξενώνα. Τα αποτελέσματα της συμμετοχικής παρατήρησης καταγράφηκαν από την ερευνήτρια καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας.

β) Συνέντευξη: Σημαντικό εργαλείο όσον αφορά τη συγκεκριμένη έρευνα υπήρξε η μέθοδος της συνέντευξης (Τσιόλης, 2014). Λόγω των παραπάνω προβλημάτων σε σχέση με τη δυσκολία της παρούσας έρευνας επιλέχθηκε να αξιοποιηθεί περισσότερο το υλικό των μη δομημένων σε βάθος συνεντεύξεων που αντλήθηκε από το δείγμα – ωφελούμενες γυναίκες. Παρ' όλα αυτά χρησιμοποιήθηκαν και δομημένες συνεντεύξεις (η συνέντευξη αυτού του τύπου χρησιμοποιήθηκε κυρίως στις εργαζόμενες του ξενώνα συμπληρωματικά για την έρευνα) αλλά και ελεύθερες ή σε βάθος συνεντεύξεις πριν και μετά από κάθε εργαστήριο – παρέμβαση. Στον Αθανασίου (2007: 57) αναφέρεται ότι «μια ελεύθερη και σε βάθος συνέντευξη *«κάνει ουσιαστικές ποιοτικές διερευνήσειςτο υποκείμενο εκφράζεται ελεύθερα και με τον τρόπο, που αυτό επιθυμεί, ο σεβασμός των απόψεών του και η αποφυγή ερεθισμών που θα εμπόδιζαν την ελεύθερη έκφραση ή θα προκαλούσαν την άμυνα του υποκειμένου»* (Αθανασίου, 2007: 217). Επιπλέον το γλωσσικό πρόβλημα του δείγματος καθώς οι γυναίκες που ερωτήθηκαν δεν γνώριζαν καλά την Ελληνική γλώσσα δεν επέτρεψε να χρησιμοποιηθούν δομημένες συνεντεύξεις. Χαρακτηριστικό της δομημένης συνέντευξης είναι *«η συνέντευξη η οποία απαιτεί να υπάρχουν σαφείς και προκαθορισμένες ερωτήσεις. Σε όλα τα υποκείμενα υποβάλλονται οι ίδιες ερωτήσεις»* (Αθανασίου, 2007: 210). Στη συγκεκριμένη περίπτωση η κάθε ωφελούμενη είχε διαφορετική επάρκεια στην

ελληνική και την αγγλική γλώσσα επομένως δεν μπορούσαν να διατυπωθούν οι ίδιες ερωτήσεις σε όλο το δείγμα. Για τους παραπάνω λόγους χρησιμοποιήθηκε η ελεύθερη συνέντευξη, η οποία παρατηρήσαμε ότι βοήθησε τις συμμετέχουσες να εκφραστούν με ειλικρίνεια και αμεσότητα. Ο Αθανασίου (2007) αναφέρει ότι η ελεύθερη συνέντευξη αποτελεί αξιόλογο μέσο συλλογής πληροφοριών, διότι με αυτόν τον τρόπο γίνεται διερεύνηση των βαθύτερων επιθυμιών και πεποιθήσεων των συμμετεχόντων (Αθανασίου, 2007: 217). Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθεί ότι όλες οι ωφελούμενες δέχτηκαν αβίαστα να συμμετέχουν στη διαδικασία των συνεντεύξεων και έδωσαν πολλές πληροφορίες όσον αφορά τη διαβίωσή τους στον ξενώνα, τα συναισθήματά τους αλλά και τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν σήμερα τη ζωή τους και την καθημερινότητά τους. Οι πληροφορίες αυτές υπήρξαν πολύ σημαντικές για την παρούσα έρευνα και αντλήθηκαν: α) Μαγνητοφώνηση των εργαστηρίων, των συνεντεύξεων καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας. β) Σημειώσεις του Ερευνητή: Οι σημειώσεις του ερευνητή χρησιμοποιήθηκαν ως κυρίαρχο μεθοδολογικό εργαλείο στην παρούσα έρευνα *«Οι σημειώσεις αποτελούν το πιο σημαντικό εργαλείο του παρατηρητή»* (Κέδρακα, 2008: 5). Κρατήθηκαν σημειώσεις πριν και μετά από κάθε εργαστήριο αλλά και κατά τη διάρκεια όλων των εφαρμογών όπου αυτό ήταν εφικτό. *«Αν δεν γίνεται επιτόπου καταγραφή, υπάρχει ο κίνδυνος να ξεχάσουμε ή να αλλοιώσουμε (άθελά μας, ίσως) όσα διαδραματίστηκαν στη διάρκεια της παρατήρησης»* (Κέδρακα, 2008: 7). Χρειάστηκε εξάσκηση ώστε να κρατηθούν σημειώσεις κατά τη διάρκεια των δραστηριοτήτων (επί τόπου). Οι σημειώσεις κρατήθηκαν με χαρτί και μολύβι καθώς δεν υπήρξε η δυνατότητα συμμετοχής κριτικού φίλου στον ξενώνα λόγω κανονισμού απορρήτου. Οφείλουμε να έχουμε κατά νου ότι παρ' όλο που οι σημειώσεις αποτέλεσαν το κύριο μεθοδολογικό εργαλείο της συγκεκριμένης έρευνας, η αξιοπιστία τους είναι μειωμένη διότι καταγράφονται από τον ίδιο τον ερευνητή και αντικατοπτρίζουν τις δικές του υποκειμενικές παρατηρήσεις. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη της Glesne *«Οι επιστημολογίες αυτές τοποθετούνται εντός του πλαισίου που διαμορφώνουν οι εμπειρίες, οι αξίες και τα ενδιαφέροντα μιας ομάδας που παραδοσιακά είναι καταπιεσμένη ή κοινωνικά αποκλεισμένη (γυναίκες, ομοφυλόφιλοι άντρες,). Από αυτές τις θέσεις, οι ερευνητές ασκούν κριτική και ανασυγκροτούν τις αφηγήσεις από κυρίαρχες ομάδες..... με τον τρόπο που βλέπουν οι ίδιοι τον κόσμο»* (Glesne, 2018: 45-46). Οι σημειώσεις χρειάζονται μεγάλη προσοχή και επανεξέταση σε διαφορετικό χρόνο (Glesne, 2018: 127).

Προκειμένου να γίνει προσεκτική ανάλυση των σημειώσεων η καταγραφή τους χωρίστηκε στις παρακάτω ενότητες «*Όποιον τρόπο και να επιλέξουμε, οι σημειώσεις μας ως ερευνητών-παρατηρητών πρέπει να ταξινομηθούν σε μια σχάρα παρατήρησης. Συνήθως, κρατούμε σημειώσεις κάτω ενότητες -ομπρέλες*» (Κέδρακα, 2008: 4).

6.4 Γενική κατηγοριοποίηση των σημειώσεων- Άξονες παρατήρησης σχετικά με τις σημειώσεις του ερευνητή

Οι σημειώσεις και το ημερολόγιο του ερευνητή αξιοποιήθηκαν και αναλύθηκαν με τους εξής τρόπους: Με την περιγραφή περιεχομένου όπου στη συγκεκριμένη περίπτωση- έρευνα η ενότητα αυτή ονομάστηκε περιγραφή εργαστηρίων, χρόνος, τόπος, συμμετοχή και αφορούσε τα ποσοστά συμμετοχής, το ασκησιολόγιο ανά συνάντηση και τον χώρο που διεξήχθησαν τα εργαστήρια. Πιο συγκεκριμένα στις σημειώσεις υπήρξε η ενότητα - Καταγραφή ποσοστών συμμετοχής σε κάθε άσκηση και δραστηριότητα που διεξήχθη στο σύνολο της συγκεκριμένης εφαρμογής. Μέσω της περιγραφής των συμμετεχόντων όπου σημειώθηκαν πιο γενικευμένοι παράγοντες που αφορούν την ηλικία, την ύπαρξη τέκνων, την οικογενειακή κατάσταση. Μέσα από την ενότητα περιγραφής του παρατηρητή (Τσιόλης, 2014). Χρησιμοποιήθηκαν παρατηρήσεις που αφορούσαν την αυτοαξιολόγηση του παρατηρητή και τον τρόπο λειτουργίας στα εργαστήρια και στον χώρο. Επίσης δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στον τρόπο ομιλίας, τη σαφήνεια των οδηγιών και τη διάθεση. Τέλος μέσω της περιγραφής των πράξεων των συμμετεχόντων. Σε αυτή την ενότητα αξιολογήθηκε ο τρόπος συμμετοχής στις δραστηριότητες. Δόθηκε όμως μεγάλη βαρύτητα στη συμπεριφορά και τη σωματική έκφραση των συμμετεχόντων ενώ αναλύθηκε και ο τρόπος εμπλοκής τους σε δραστηριότητες. Αναλύθηκαν οι φράσεις και ο τρόπος ομιλίας που χρησιμοποιήθηκαν στα εργαστήρια. Στη συγκεκριμένη ενότητα βοήθησε ακόμη περισσότερο η απομαγνητοφώνηση των εργαστηρίων.¹⁴

¹⁴ Ερευνώντας έναν αξιόπιστο τρόπο καταγραφής των σημειώσεων οι παραπάνω ενότητες προέρχονται από τη σχετική βιβλιογραφία (Κέδρακα:2008:5). Λόγω της ιδιαιτερότητας της συγκεκριμένης έρευνας οι ενότητες τηρήθηκαν σε ένα γενικό πλαίσιο ενώ χρησιμοποιήθηκαν εκτενέστερα οι παρακάτω υπό ενότητες οι οποίες προσαρμόζονταν στην πορεία της έρευνας έπειτα και από την απομαγνητοφώνηση.

6.5 Ο τρόπος οργάνωσης του ημερολογίου του ερευνητή

Η οργάνωση του ημερολογίου του ερευνητή περιελάμβανε τις ακόλουθες υποενότητες: α) Συμπεριφοριστική ανάλυση των αντιδράσεων των συμμετεχόντων β) Καταγραφή ποσοστών συμμετοχής σε κάθε άσκηση – δραστηριότητα που διεξήχθη στο σύνολο της συγκεκριμένης εφαρμογής γ) Καταγραφή σχολίων των συμμετεχόντων κατά τη διάρκεια οποιασδήποτε δραστηριότητας η οποία διασταυρώθηκε και με τη μαγνητοσκόπηση των εφαρμογών δ) Αυτοαξιολόγηση του εμπυχωτή σε σχέση με τον τρόπο εμπύχωσης (σχόλια συμπεριφοράς -τρόπος επεξήγησης των δραστηριοτήτων ε) Αξιολόγηση των αποτελεσμάτων των δραστηριοτήτων στ) Καταγραφή των ιστοριών που αφηγήθηκαν οι ωφελούμενες γυναίκες. Δημιουργία μικρών σεναρίων ζ) Καταγραφή αντιδράσεων των γυναικών κατά τη διάρκεια των εργαστηρίων.

7. Τα εργαστήρια που διεξήχθησαν στον Ξενώνα γυναικών. Εφαρμογή του Θεάτρου του Καταπιεσμένου στην ομάδα των ωφελούμενων γυναικών

Στο κεφάλαιο αυτό γίνεται αρχικά μια περιληπτική ανασκόπηση των τεχνικών που χρησιμοποιήθηκαν για την εφαρμογή των εργαστηρίων της παρούσας έρευνας. Παράθεση του τρόπου οργάνωσης των εργαστηρίων και εκτενής αναφορά σε σχέση με τις συνθήκες διεξαγωγής των εργαστηρίων.

7.1 Συνοπτική ανασκόπηση του περιεχομένου των εργαστηρίων

Στη συνέχεια, παρατίθεται συνοπτική ανασκόπηση του περιεχομένου των εργαστηρίων που υλοποιήθηκε στον Ξενώνα Φιλοξενίας Γυναικών, εφαρμόζοντας τις ασκήσεις και τη θεωρία του Augusto Boal όπως αυτή αναλύεται στο βιβλίο του «Games for actors and non actors» (συνδυασμός εφαρμογών Θεάτρου του Καταπιεσμένου και του θεάτρου της επινόησης - Devised Theater).

Παρακάτω παρουσιάζεται μια επισκόπηση των εργαστηρίων που έλαβαν χώρα στον Ξενώνα γυναικών με την ταυτόχρονη αξιοποίηση αποσπασμάτων από τις σημειώσεις του ερευνητή σε σχέση με τις παραπάνω δραστηριότητες. Πιο συγκεκριμένα τα εργαστήρια που διεξήχθησαν στον Ξενώνα ήταν εκ των προτέρων προσεκτικά σχεδιασμένα τηρώντας το μοτίβο ασκήσεων και δραστηριοτήτων που προτείνει ο Augusto Boal (2002) στο βιβλίο – οδηγό «Games for Actors and non actors». Παρ' όλα αυτά όμως ο τρόπος διεξαγωγής των ασκήσεων έγινε

διαφοροποιημένα ανάλογα με τους συμμετέχοντες και τον τρόπο αλληλεπίδρασης και αντίδρασής τους τη δεδομένη χρονική στιγμή. Ο Boal στο βιβλίο αυτό κατάφερε να οργανώσει τις ασκήσεις – παιχνίδια με πολύ μεθοδικό τρόπο έτσι ώστε αυτές να εφαρμόζονται σε ειδικές κοινωνικές ομάδες όπως το συγκεκριμένο δείγμα των ωφελούμενων γυναικών.

Πλήθος ασκήσεων οι οποίες μπορούν να εφαρμοστούν κατά γράμμα εφόσον το επιθυμεί ο εμπυχωτής ενώ στη συγκεκριμένη έρευνα θεωρήθηκαν κατάλληλες λόγω της σωματικής συμμετοχής του δείγματος. Αυτό που δεν μπορεί να ειπωθεί με τα λόγια, σωματοποιείται αυθόρμητα χωρίς ιδιαίτερη επεξεργασία (Boal,2002:29). Ήταν σημαντικό να τηρηθεί μια διαδικασία (στη διεξαγωγή των εργαστηρίων) εμπύχωσης μέσω της μη λεκτικής επικοινωνίας. Σε αυτό βοήθησαν οι σωματικές ασκήσεις. *«Οι γυναίκες παρουσιάζουν σημαντική σωματική ακαμψία γεγονός που αποδεικνύει συστολή και δυσκολία εμπιστοσύνης».* (απόσπασμα από τις σημειώσεις του ερευνητή). Στο εγχειρίδιο ασκήσεων που προαναφέραμε τηρείται η δομή των σωματικών ασκήσεων ενεργοποίησης «structure of the actors work» (Boal, 2002: 29-48).

Ο Boal ασχολείται εκτενώς με την αποκωδικοποίηση του σώματος και της κίνησης, ενώ τονίζει τη σημασία του τρόπου σωματικής έκφρασης, σωματικής στάσης ιδιαίτερα όταν διερευνώνται ζητήματα όπως η βία και οι συγκρούσεις. *«Το πιο σημαντικό στοιχείο του θεάτρου είναι το ανθρώπινο σώμα, το βιβλίο αυτό δίνει έμφαση στις φυσικές κινήσεις και τάσεις. Τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, τις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων και αντικειμένων. Παίζουμε με τους παράγοντες της απόστασης του βάρους του όγκου. Καμία άσκηση δεν πρέπει να έχει βία Έτσι μπορούμε να ξεπεράσουμε τους εαυτούς μας μόνο όχι τους άλλους»* (Boal, 2002: 56-58).

Βασιζόμενοι στον ισχυρισμό του Boal γίνεται αντιληπτό ότι το σώμα και μέσα από το παιχνίδι ανακαλύπτεται από την ομάδα μια νέα γλώσσα χωρίς βία με στόχο τη γνωριμία με τον εαυτό και τις μη ανταγωνιστικές τάσεις. Σύμφωνα με τα παραπάνω είναι εύκολα αντιληπτό για ποιο λόγο επιλέχτηκε η μεθοδολογία του Boal (2002) για μια ομάδα γυναικών οι οποίες έχουν υπάρξει θύματα βίας και επιθυμούν να διαφύγουν από αυτήν.

Στα συγκεκριμένα εργαστήρια παρατηρήθηκε έντονα από τους συμμετέχοντες η ανάγκη για παιχνίδι και ελεύθερη έκφραση η οποία δεν εκφράστηκε από τις πρώτες συναντήσεις άλλα ήταν εμφανής αργότερα όταν κατακτήθηκε περισσότερο η εμπιστοσύνη. *«Μου άρεσε που μπορούσα να περπατήσω στο δωμάτιο όπως θέλω, μου άρεσε που παίζαμε»* δήλωσε μια ωφελούμενη από την ομάδα που συμμετείχε στα

εργαστήρια. Παρ' όλα αυτά η έμφαση στην έννοια του παιχνιδιού, την ύπαρξη κανόνων αλλά και τον σεβασμό του εαυτού και του άλλου τα αποτελέσματα μπορούν να είναι ευεργετικά για τη συγκεκριμένη ομάδα στόχο.

Η Lieberman (1977: 32) αναφέρει *«πολλές φορές συγκρίνουμε το ιδανικό για εμάς με αυτά που συμβαίνουν σε αληθινούς ανθρώπους αυτό μας οδηγεί σε ποικίλα συμπεράσματα. Τα άτομα μπορούν να παίζουν σε ένα σύστημα κανόνων..... αυτό δεν πρέπει ποτέ να γίνεται απερίσκεπτα. Έρευνες υποδεικνύουν ότι οι γυναίκες αναπτύσσουν την παιγνιώδη διάθεση πιο δύσκολα απ' ότι οι άνδρες»* (Lieberman, 1977: 64). Ως προς τον παραπάνω ισχυρισμό παρατηρήθηκε ότι στη συγκεκριμένη εφαρμογή το μεγαλύτερο ποσοστό των γυναικών όσον αφορά τα πρώτα δύο εργαστήρια, όπου το παιχνίδι και οι ασκήσεις γνωριμίας αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος του παρόλο τον αρχικό δισταγμό συμμετείχαν με χαρά στις δραστηριότητες. Σ9: *«Στην αρχή ήθελα να φύγω μετά όμως γελάσαμε πολύ και το ζέχασα.»* δήλωσε ωφελούμενη μετά από τις ασκήσεις γνωριμίας της πρώτης συνάντησης.

Το στάδιο της γνωριμίας διήρκησε τρεις συναντήσεις - εργαστήρια στην έρευνα όμως αυτό μπορεί να μεταβληθεί ανάλογα όμως και με την ομάδα (Κουρετζής, 1991). Ο αρχικός φιλόδοξος σχεδιασμός των εργαστηρίων εμπεριείχε δύο συναντήσεις γνωριμίας χωρίς να συνυπολογιστεί η συζήτηση που υπήρξε με τις ωφελούμενες λίγο πριν την έναρξη του πρώτου εργαστηρίου. Είναι αναμενόμενο για τις ωφελούμενες γυναίκες να παρουσιάσουν δυσκολία εμπιστοσύνης με τον εμπυχωτή λόγω των ακραίων συγκρουσιακών καταστάσεων που έχουν βιώσει στο παρελθόν (Χατζηφωτίου, 2005). Συνεπώς τρεις δίωρες συναντήσεις από τις δεκαπέντε που διενεργήθηκαν κρίθηκαν απαραίτητες. Σε περίπτωση που υπήρχε η δυνατότητα μεγαλύτερης εμβάθυνσης στη συγκεκριμένη έρευνα παρατηρήθηκε ότι θα απαιτούνταν ο ερευνητής να βρίσκεται για πολύ μεγαλύτερο διάστημα στον χώρο διεξαγωγής να παρατηρεί και να σημειώνει (Αθανασίου, 2007: 350).

Μόλις ολοκληρώθηκε η ενότητα της γνωριμίας και των σωματικών ασκήσεων ακολούθησε το μέρος των αισθητηριακών ασκήσεων «Feeling what we touch» (Boal, 2002: 50-70). Το συγκεκριμένο κεφάλαιο είναι επίσης πολύ σημαντικό διότι αφορά το σημείο, στο οποίο αναπτύσσονται οι σχέσεις των συμμετεχόντων αυθόρμητα. Οι αισθητηριακές ασκήσεις έχουν σκοπό στο να οδηγήσουν σταδιακά και ανώδυνα στην αφήγηση των ιστοριών καταπίεσης που είναι ίσως και το σημαντικότερο των ασκήσεων του θεάτρου της εικόνας (image theatre) (Boal, 2002: 174-217). Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφέρουμε τη διάθεση δύο γυναικών από την

ομάδα να δηλώνουν ότι «Δεν θέλω να μιλήσω πάρα πολύ σήμερα». Όταν ερωτήθηκε γιατί απάντησε «Δεν ξέρω, εδώ μιλάμε πάρα πολύ». Οι υπόλοιπες συμμετέχουσες έγνεψαν καταφατικά σε αυτό που ειπώθηκε, συγκεκριμένα τρεις άλλες γυναίκες από την ομάδα. Είναι λοιπόν φανερό ότι έχει ιδιαίτερη σημασία να μην αισθανθούν οι συμμετέχουσες ότι ερωτώνται για κάτι ή οφείλουν να μιλήσουν. Για τον λόγο αυτό ξεκινήσαμε σταδιακά με ασκήσεις της τεχνικής του image theater οι οποίες καλούν τους συμμετέχοντες να αντιμετωπίσουν το σώμα ως γλυπτό αλλά και ως φορέα σωματικής μνήμης (άσκηση με τον γλύπτη και το γλυπτό) (Boal, 2002: 200-220).

Πριν προβούμε στην αφήγηση των ιστοριών σε ζευγάρια η εμπυχωτρία αφηγήθηκε στην ομάδα μια δική της ιστορία καταπίεσης που αφορούσε βία στον χώρο του σχολείου. Ξεκίνησε ως εξής : *Εμψ: «Όταν ήμουν στο γυμνάσιο πήγαινα σε ένα ιδιωτικό σχολείο αλλά δεν ήμουν το ίδιο πλούσια με τα άλλα παιδιά. Μια μέρα με έπιασαν δύο αγόρια και ξεκίνησαν να με χτυπούν»* Δεν παρατίθεται ολόκληρη η αφήγηση λόγω οικονομίας κειμένου. Επίσης η γλώσσα δεν ήταν ακριβώς ίδια λόγω της δυσκολίας κατανόησης της Ελληνικής από τις ωφελούμενες. Συμπεριελάμβανε έντονη κινησιολογία, πολύ απλή χρήση λέξεων εκ των οποίων κάποιες μεταφρασμένες στα Αγγλικά. Αυτό συνέβη για να μπορέσουν να ενθαρρυνθούν οι γυναίκες να αφηγηθούν τις ιστορίες τους και να κατανοήσουν ότι δεν προέρχεται η ερευνητριά από έναν άλλο κόσμο και εκ του ασφαλούς θέτει την ομάδα σε έκθεση.

Αυτή η πρωτοβουλία της εμπυχωτριάς ώθησε τις γυναίκες της ομάδας στο να κάνουν ερωτήσεις μετά το πέρας της ιστορίας και να έχουν μεγαλύτερη βλεμματική επαφή με την εμπυχωτρία. *«Κουνούσαν το κεφάλι τους με κατανόηση και έμοιαζαν να καταλαβαίνουν αυτά που έλεγα. Τα μάτια τους ήταν γεμάτα ενδιαφέρον μόνο η Σ2 φαινόταν να μην δίνει σημασία στην ιστορία μου. Κοίταζε την Σ5 προσπαθώντας να κερδίσει την προσοχή της.»*¹⁵ Η καταγραφή έγινε αμέσως μετά το εργαστήριο στο σημειωματάριο). Με τον τρόπο αυτό παροτρύνθηκαν οι συμμετέχουσες να κάνουν αφήγηση ιστοριών σε ζευγάρια κι έπειτα στην ομάδα, έτσι ώστε να αναπτυχθεί η εμπιστοσύνη και οι γυναίκες να μην αισθανθούν ότι εκτέθηκαν, να αφηγηθούν οποιαδήποτε ιστορία καταπίεσης έχουν βιώσει.

Για τη διαδικασία της αφήγησης απαιτείται μεγάλη προσοχή καθώς ο στόχος της έρευνας δεν είναι να ανακληθούν μνήμες των καταπιεσμένων γυναικών σε σχέση με τα περιστατικά βίας που τις έφεραν στον ξενώνα. *«Το ρίσκο που πήρα ήταν μεγάλο*

¹⁵ Απόσπασμα από τις σημειώσεις μετά το πέρας της εφαρμογής.

η Τ δεν ήθελε στην αρχή να αφηγηθεί μετά όμως την παρέσυραν οι υπόλοιπες.» Στόχος είναι η αφήγηση και δραματοποίηση γενικότερης θεματολογίας ιστοριών καταπίεσης που έχουν βιώσει στο παρελθόν και η κατανόηση ότι ο καταπιεσμένος σε οποιαδήποτε περίπτωση μπορεί να αλλάξει την κατάσταση στην οποία βρίσκεται εάν η ομάδα αρχικά και το κοινό κατ' επέκταση (μέσω του θεάτρου φόρουμ) προτείνει τις κατάλληλες λύσεις (Ζώνιου, 2016: 99). Μόνο αν κάποια γυναίκα το επιλέξει από μόνη της μπορεί να γίνει Image Theater, (Θέατρο Εικόνα) με ιστορίες καταπίεσης οι οποίες έχουν να κάνουν με την ενδοοικογενειακή βία την οποία βίωσαν.

Ήταν φανερό ότι το σύνολο των γυναικών ένιωσε μεγαλύτερη άνεση κατά τη διάρκεια του θεάτρου της εικόνας (image theater) παρά την ώρα της αφήγησης. Πρέπει αυτό να οφειλόταν στη μη λεκτική επικοινωνία (Landy, 2001: 28). Πιο συγκεκριμένα ένας παράγοντας που φάνηκε να μην τις βοηθά είναι η γλώσσα. Οι ιστορίες που αφηγήθηκαν στα δύο δίωρα εργαστήρια του θεάτρου της εικόνας (Image Theater), Θέατρο Εικόνα, ήταν κατά κύριο λόγο ιστορίες καταπίεσης πριν από το περιστατικό που έφερε τις γυναίκες στον ξενώνα και είχαν να κάνουν με εργασιακά προβλήματα και καταπίεση στην οικογένεια από συγγενείς. Μόνο δύο από τις δέκα γυναίκες αφηγήθηκαν ιστορίες που είχαν να κάνουν με τη βία που δέχτηκαν από τους συζύγους τους. Οι ιστορίες μετά την αφήγηση έγιναν θέατρο εικόνα σε τρεις ομάδες ενώ κάθε ομάδα επέλεξε μια ιστορία που παρουσίασε σε τέσσερις παγωμένες εικόνες (Boal, 2002: 210). Κατά τη διάρκεια των παγωμένων εικόνων όλες οι συμμετέχουσες συνεργάστηκαν χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα ενώ το αποτέλεσμα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον. *«Οι κινήσεις τους ήταν έντονες και είχαν την τάση να διορθώνουν η μια την άλλη. Όσον αφορά την προετοιμασία – πρόβες των παγωμένων εικόνων χρειάστηκαν αρκετά τη βοήθειά μου για να τις υλοποιήσουν ενώ έκαναν πολύ φασαρία»¹⁶.*

7.2 Η θεατρική δράση στην ομάδα των ωφελούμενων γυναικών. Η χρήση του θεάτρου της επινόησης (Devised Theater) και η κατανόηση των τεχνικών του Θεάτρου του Καταπιεσμένου

Όσον αφορά τις ασκήσεις του θεάτρου της επινόησης βασιστήκαμε στο βιβλίο «Devising theater a practical and theoretical handbook» (Oddey, 1994). Η μελέτη του

¹⁶ απόσπασμα από τις σημειώσεις

συγκεκριμένου εγχειριδίου έγινε κατά τη διάρκεια διεξαγωγής της έρευνας λόγω της δυσκολίας των γυναικών να προσεγγίσουν τον αυτοσχεδιασμό.

Παρ όλες τις αρχικές δυσκολίες οι συμμετέχουσες έδειξαν ιδιαίτερο ενθουσιασμό ανακαλύπτοντας τη μαγεία του αυτοσχεδιασμού. Τα βήματα προσέγγισης των τεχνικών του αυτοσχεδιασμού έγιναν σταδιακά, καθώς όλες οι συμμετέχουσες είχαν την αντίληψη – πριν την έναρξη των εργαστηρίων ότι το θέατρο απαιτεί μόνο την απομνημόνευση ρόλου και θεατρικού έργου (Landy, 2001:20). Δεν είχαν ξαναέρθει σε επαφή με τον αυτοσχεδιασμό ούτε γνώριζαν τον τρόπο λειτουργίας του. Εντούτοις το σύνολο της ομάδας εργάστηκε αυθόρμητα και ομαδικά ενώ όσες γυναίκες συμμετείχαν στα συγκεκριμένα εργαστήρια όπου εφαρμόστηκαν οι τεχνικές devised αποδείχτηκαν ιδιαίτερα ικανές στο να δημιουργούν θεατρικές συνθήκες και να εισάγονται σε αυτές.

Ο λόγος λοιπόν που σε αυτή τη φάση επιλέχτηκε το devised theater σε συνδυασμό με το Θέατρο του Καταπιεσμένου είναι η συνάφεια του χαρακτηριστικού του αυτοσχεδιασμού σε μια οποιαδήποτε θεατρική συνθήκη και η ιδιαίτερη σχέση με το κοινό (Oddey, 1994: 47). Και τα δύο είδη θεάτρου έχουν κοινά στοιχεία ενώ το θέατρο της επινόησης προετοιμάζει την εκάστοτε ομάδα, ώστε αυτή να μπορέσει να αυτοσχεδιάσει και να νιώσει άνετα στον θεατρικό χώρο. Χαρακτηριστικά η Oddey αναφέρει *«Η φύση σε μια παράσταση devised είναι διαφορετική από το συμβατικό θέατρο διότι εξερευνά τις δυναμικές στη σχέση μεταξύ του ηθοποιού – performer και του κοινού ως προς τον δεδομένο χώρο, τις συνθήκες δημιουργίας και τη διαδικασία του»* (Oddey, 1994:19).

Την ιδιαίτερη σχέση συνθηκών προετοιμασίας και αμεσότητας με το κοινό την παρατηρήσαμε και παραπάνω μελετώντας το θεωρητικό πλαίσιο τόσο του Θεάτρου του Καταπιεσμένου όσο και του Θεάτρου Φόρουμ. Αφού οι συμμετέχουσες εκφράστηκαν θεατρικά και εξοικειώθηκαν με τον αυτοσχεδιασμό προχωρήσαμε στην επιλογή της ιστορίας που δουλέψαμε μέσω του Θεάτρου Φόρουμ. Αρχικά σε ένα δώρο εργαστήριο καλύφθηκε όλο το θεωρητικό πλαίσιο του Θεάτρου του Καταπιεσμένου και δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στο Θέατρο Φόρουμ. Η επεξήγηση της λειτουργίας του Θεάτρου Φόρουμ υπήρξε ένα από τα δυσκολότερα σημεία της συγκεκριμένης εφαρμογής. Αυτό ήταν αναμενόμενο λόγω του γλωσσικού προβλήματος. Αρχικά έμοιαζαν να μην αντιλαμβάνονται αυτά που τους έλεγα –Εμψ: *«Πρέπει να τις κοιτάζω περισσότερο στα μάτια και να κουνάω τα χέρια μου, πρέπει να*

μιλάω ακόμα πιο απλά».¹⁷ Το συγκεκριμένο εργαστήριο συνάντηση διήρκησε παραπάνω από το αναμενόμενο λόγω της δυσκολίας κατανόησης. Εμφ: «*Αποφάσισα να μην πω όλα αυτά που είχα σκοπό, θα τα καταλάβουν στην πράξη*».(αυτοαξιολόγηση μετά το πέρας του εργαστηρίου). Τελικά, όσον αφορά το θεωρητικό υπόβαθρο του Θεάτρου του Καταπιεσμένου δόθηκε μεγαλύτερη προσοχή στη διαφορά καταπιεσμένου και θύματος. Ο καταπιεσμένος είναι αυτός που θέλει να αλλάξει την κατάσταση, στην οποία βρίσκεται αλλά δεν μπορεί λόγω ενός δυνατού καταπιεστή ή του χαρακτήρα του, ενώ θύμα είναι αυτός ο οποίος δεν θέλει να αλλάξει την κατάσταση που βρίσκεται διότι είτε είναι πολύ αποδυναμωμένος είτε δεν αναγνωρίζει την καταπίεσή του (Γκόβας, & Ζώνιου, 2011). Αυτό είναι και το αρχικό ερευνητικό ερώτημα στην παρούσα έρευνα. Αν δηλαδή οι συγκεκριμένες γυναίκες ερχόμενες στον Ξενώνα (συνεπώς είναι ήδη καταπιεσμένες και όχι θύματα) αναγνωρίζουν και πρακτικά, προτείνοντας στρατηγικές και λύσεις μέσω του Θεάτρου Φόρουμ τη διαφορά θύματος και καταπιεσμένου και προτίθενται να βρίσκονται στον ρόλο του καταπιεσμένου όσον αφορά την καταπίεση και βία που δέχτηκαν. Συνεπώς η επεξήγηση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική και θα γίνει βιωματική μέσω της παράστασης Φόρουμ που θα παρουσιάσουν. Στη συνέχεια, προχωρήσαμε στην παρουσίαση δυο ιστοριών από τις συμμετέχουσες της ομάδας. Η μια ιστορία είχε σχέση με ένα βιωμένο εργασιακό ζήτημα και ρατσιστικό περιστατικό στον χώρο εργασίας ενώ η δεύτερη ιστορία είχε σχέση με μια καταπίεση στο οικογενειακό περιβάλλον μιας συμμετέχουσας από τους γονείς και συγγενείς σε σχέση με το διαζύγιο της με τον σύζυγό της που την κακοποιούσε. Οι δύο ιστορίες παρουσιάστηκαν στα δύο τελευταία εργαστήρια μεταξύ των γυναικών και καταγράφηκαν- διερευνήθηκαν οι πιθανές παρεμβάσεις από τις γυναίκες του εργαστηρίου.

7.3 Τα βιωματικά Εργαστήρια Θεάτρου του Καταπιεσμένου. Οργανόγραμμα και στόχοι

Προκειμένου να γίνει μια οργανωμένη εφαρμογή του Θεάτρου του Καταπιεσμένου στην παρούσα έρευνα έγινε συστηματικός σχεδιασμός του συνόλου των εργαστηρίων που θα λάμβαναν χώρα στον Ξενώνα γυναικών. Πιο συγκεκριμένα ο σχεδιασμός αυτός βασίστηκε στη βιβλιογραφία όπως είδαμε παραπάνω ενώ

¹⁷ σημειώσεις ερευνητή-απόσπασμα

στηρίχθηκε και στην εμπειρία του εμπνευστή σε ομάδες ενηλίκων. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι δεν υπήρχε πρότερη εμπειρία σχετικά με ομάδα γυναικών-θυμάτων έμφυλης βίας παρ' όλα αυτά τα βιωματικά εργαστήρια διεξήχθησαν χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα.

Περιγραφή περιεχομένου σε σχέση με τα εργαστήρια που διεξήχθησαν στην έρευνα

Συνολικές εφαρμογές – εργαστήρια : 15 (συμπεριλαμβάνεται και η συνάντηση αξιολόγησης- αποχαιρετισμού.)

Διάρκεια εργαστηρίου: 2 ώρες (κατά προσέγγιση – η ώρα των εργαστηρίων διαφοροποιούνταν λόγω του προγράμματος του ξενώνα φιλοξενίας).

Τόπος- χώρος διεξαγωγής: Ξενώνας φιλοξενίας γυναικών του Δήμου Αθηναίων στην περιοχή της Κυψέλης. Τα εργαστήρια διεξήχθησαν σε αίθουσα του χώρου του Ξενώνα (αίθουσα εκδηλώσεων περιορισμένων τετραγωνικών).

Συμμετέχοντες του εργαστηρίου: 10 άτομα / γυναίκες (Στο εργαστήριο δήλωσαν συμμετοχή μετά από προτροπή των υπεύθυνων του ξενώνα). Το ποσοστό διαφοροποιήθηκε ανά εργαστήριο καθώς δεν συμμετείχαν όλες οι ωφελούμενες γυναίκες σε όλα τα εργαστήρια. Τα εργαστήρια ολοκληρώθηκαν με 8 άτομα, ενώ στην παράσταση συμμετείχαν και παρακολουθούσαν και οι 10 ωφελούμενες.

Μέγιστος αριθμός συμμετεχόντων ανά εργαστήριο: 10 άτομα

Ελάχιστος αριθμός συμμετεχόντων ανά εργαστήριο: 8 άτομα

7.4 Θεματικές Ενότητες - οργάνωση των εργαστηρίων

Εργαστήριο 1 : Γνωριμία με την εμπνευστή, παιχνίδια γνωριμίας με στόχο το δέσιμο της ομάδας, εξοικείωση με τον χώρο και τις θεατρικές τεχνικές.

Εργαστήριο 2 : Γνωριμία με την ομάδα σε μεγαλύτερο βάθος, διερεύνηση επιθυμιών της ομάδας, εξοικείωση με τον χώρο και εξοικείωση με το θέατρο σε μεγαλύτερο βάθος.

Εργαστήριο 3 : Εξοικείωση με τον χώρο, δημιουργική χρήση του χώρου δράσης, εισαγωγή στο Θέατρο του Καταπιεσμένου – θεωρητικά.

Εργαστήριο 4 : Εξοικείωση με το σώμα, πρακτική Εφαρμογή του Image Theatre, Εισαγωγή στον αυτοσχεδιασμό.

Εργαστήριο 5 : Πρακτική εφαρμογή του Image Theatre. Αυτοσχεδιασμός σε ομάδες

- Εργαστήριο 6 : Εξοικείωση με την εισαγωγή σε ρόλο. Devised Theatre.
- Εργαστήριο 7 : Εξοικείωση με τον ρόλο. Εξοικείωση με την αφήγηση και το μοίρασμα μιας ιστορίας. Ο ρόλος αφηγείται.
- Εργαστήριο 8 : Αφήγηση ιστοριών μέσω του Image Theater.
- Εργαστήριο 9 : Αφήγηση ιστοριών καταπίεσης σε ζευγάρια και ομάδες.
- Εργαστήριο 10: Αφήγηση ιστοριών και αξιολόγησή τους με βάση τα κριτήρια του Boal.
- Εργαστήριο 11: Επιλογή ιστοριών για παράσταση, αυτοσχεδιασμός και στήσιμο ιστορίας.
- Εργαστήριο 12: Πρόβες παράστασης, πρόβες πιθανών παρεμβάσεων.
- Εργαστήριο 13: Εξέταση πιθανών παρεμβάσεων από την ομάδα, ανάλυση παρεμβάσεων με την ομάδα
- Εργαστήριο14: Παρουσίαση παράστασης Φόρουμ. Παρεμβάσεις. Ανάλυση παρεμβάσεων.
- Εργαστήριο 15: Αξιολόγηση των παρεμβάσεων της παράστασης Φόρουμ. Αξιολόγηση των εφαρμογών – εργαστηρίων μέσω συνεντεύξεων.

Το παραπάνω πλάνο αποτελούσε το αρχικό πλάνο δόμησης των συναντήσεων το οποίο σχεδιάστηκε αναλυτικά πριν ξεκινήσουν οι εφαρμογές και τα βιωματικά εργαστήρια στην ομάδα. Λόγω των δυσκολιών που προαναφέρθηκαν και των ιδιαιτεροτήτων που παρουσίαζε η συγκεκριμένη ομάδα το πλάνο αυτό άλλαξε ως προς την εφαρμογή του. Θα παρατηρήσουμε παρακάτω τις αλλαγές που συνέβησαν και τους λόγους των αλλαγών αναλύοντας το περιεχόμενο του εργαστηρίου.

Για να μπορέσει όμως να υπάρξει ένας παράγοντας αξιολόγησης των εργαστηρίων. Οι συναντήσεις διαχωρίστηκαν στις παρακάτω ενότητες.

1. Εισαγωγικά Εργαστήρια Γνωριμίας (4 εργαστήρια) – 6.30 ώρες
2. Εργαστήρια Εισαγωγής στο Θ.Τ.Κ (2 εργαστήρια)- 4 ώρες
3. Εργαστήρια Εμβάθυνσης στο Θ.Τ.Κ (4 εργαστήρια) - 8 ώρες
4. Εργαστήρια Δημιουργίας Παράστασης
Παρεμβάσεων (3 εργαστήρια) – 5 ώρες
5. Εργαστήρια Αξιολόγησης (2 εργαστήρια) – 4 ώρες

7.5 Εισαγωγικά Εργαστήρια Γνωριμίας

Στα Εισαγωγικά εργαστήρια γνωριμίας. Ο στόχος είναι αυτός ο οποίος αναφέρεται στον τίτλο. Να γνωρίσουν οι συμμετέχοντες τον εμψυχωτή και μολονότι η ομάδα γνωρίζεται μεταξύ της να παρατηρήσουν μέσα από τα παιχνίδια και τις ασκήσεις τα κοινά χαρακτηριστικά που έχουν ως προσωπικότητες και τα χαρακτηριστικά στα οποία διαφοροποιούνται. Επίσης, να γνωρίσουν τον χώρο στον οποίον κινούνται, να τον αντιμετωπίσουν με μια άλλη ματιά, αυτή του Θεάτρου και να αποκτήσουν οικειότητα με την εμψυχώτρια, μεταξύ τους και με το σώμα τους.

8. Ανάλυση του Περιεχομένου των εργαστηρίων σε συνδυασμό με τις παρατηρήσεις και τα συμπεράσματα του ερευνητή

Στο σημείο αυτό θα αναλύσουμε κάθε εργαστήριο χωριστά εξετάζοντας τους άξονες της κάθε ενότητας. Είναι πολύ σημαντικό να κρατήσουμε την ουσία της έρευνας αναφέροντας τα σημαντικότερα σημεία (Τσιώλης, 2014). Στα εργαστήρια έγιναν περισσότερες ασκήσεις από όσες αναφέρονται στο κεφάλαιο αυτό. Εδώ όμως αναλύονται οι σημαντικότερες ώστε να δοθεί μια γενική αλλά αντιπροσωπευτική εικόνα της αντίδρασης των συμμετεχόντων στις ασκήσεις που υλοποιήθηκαν. Τέλος, λόγω οικονομίας λέξεων της εργασίας αναφέρουμε επιλεκτικά σχόλια των ωφελούμενων καθώς και αποσπάσματα από τις σημειώσεις του ερευνητή σε κάθε εργαστήριο.

8.1 Ανάλυση του περιεχομένου της ενότητας Εργαστήρια Γνωριμίας. (4 εργαστήρια)

Όσον αφορά το 1ο εργαστήριο. Στο πρώτο εργαστήριο έγιναν ασκήσεις γνωριμίας και παιχνίδια εγρήγορσης (Σέξτου, 2005). Οι ωφελούμενες αρχικά παρουσίαζαν δισταγμό εμπλοκής στις δραστηριότητες. Όσον αφορά τη διαδικασία της αξιολόγησης του εργαστηρίου αυτή δεν υλοποιήθηκε διότι η ομάδα είχε μεγαλύτερη ανάγκη από παιχνίδια γνωριμίας και συγκέντρωσης ενώ τρεις γυναίκες μόλις προτάθηκε από την εμψυχώτρια να γίνει αξιολόγηση του εργαστηρίου σε κύκλο ρωτώντας την ομάδα αν το επιθυμεί. Τρεις ωφελούμενες έδειξαν να μην το επιθυμούν ιδιαίτερα αυτό και να προτιμούν τη διαδικασία του παιχνιδιού. Συγκεκριμένα μια γυναίκα ανέφερε Σ4: «Καλύτερα να παίζουμε αφού έχουμε λίγο χρόνο ακόμα». Σ1: «Κι εγώ συμφωνώ». Σ8: «Μπορούμε να μιλήσουμε την επόμενη φορά». Τότε η

εμψυχώτρια είπε: «Δεν χρειάζεται να κάνουμε αξιολόγηση σήμερα, μπορούμε την επόμενη φορά». Όπως παρατηρούμε ούτε στο δεύτερο εργαστήριο έγινε αξιολόγηση και αυτό συνέβη διότι ενημερωθήκαμε από τις υπεύθυνες του ξενώνα ότι υπήρχε αλλαγή στο πρόγραμμα και έτσι το εργαστήριο διήρκησε λιγότερη ώρα. Είναι αλήθεια ότι οι υπεύθυνες του ξενώνα είχαν ενημερώσει πριν την εφαρμογή και τα εργαστήρια ότι είναι πολύ πιθανό να μην τηρείται το ωράριο όσο κι αν υπάρχει αυστηρό πρόγραμμα λόγω της ανάγκης των γυναικών να ψάχνουν για εργασία όσο διαμένουν εκεί. Επίσης υπήρχε δυσκολία στην τήρηση προγράμματος. Όλοι αυτοί οι παράγοντες δυσκόλεψαν την ερευνα διότι η αξιολόγηση των δραστηριοτήτων και του εργαστηρίου είναι κομμάτι συλλογής ερευνητικού υλικού και υπάγεται στον τομέα των σημειώσεων του ερευνητή. Παρ' όλα αυτά μολονότι η φάση της γνωριμίας διήρκησε περισσότερο από το αναμενόμενο έθεσε τις βάσεις για τις συναντήσεις που επακολούθησαν. Παρατηρήθηκε ότι είναι πολύ σημαντικό οι ωφελούμενες να νιώσουν άνετα με την εμψυχώτρια (Σέξτου, 2007). Η συμμετοχή τους ήταν ενεργή το γλωσσικό πρόβλημα ξεπεράστηκε γρήγορα μέσα από την κίνηση και τη θεατρικότητα. Έγινε μια σύντομη εισαγωγή και καλωσόρισμα από την εμψυχώτρια και ακολούθησαν παιχνίδια μνήμης των ονομάτων καθώς και παντομίμας με πράγματα που μας αρέσουν να κάνουμε στην καθημερινότητα μας. Οι ωφελούμενες παρουσίασαν αρχικά μια συστολή και δυσκολία έκφρασης η οποία όμως ξεπεράστηκε σχετικά σύντομα.

Όσον αφορά το 2ο εργαστήριο στο οποίο ασχοληθήκαμε με τη διερεύνηση των επιθυμιών. Μια από τις ασκήσεις που επιλέχθηκαν ήταν η άσκηση θέλω ναδεν θέλω να..... (Γκόβας, 2003: 86). Ο εμψυχωτής ξεκινάει με μια φράση που αφορά τις προσδοκίες του εργαστηρίου λέγοντας Θέλω να..... π.χ. Θέλω να παίξω πολύ στο εργαστήριο. Όποιος συμφωνεί πηγαίνει κοντά σε αυτόν που δήλωσε την επιθυμία του, όποιος διαφωνεί πηγαίνει πιο μακριά κοκ. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η άσκηση εφαρμόστηκε με χειροκρότημα και θόρυβο σε περίπτωση συμφωνίας και με σιωπή από όποιον διαφωνούσε. Αυτό συνέβη επειδή απαγορεύτηκε η βιντεοσκόπηση από τους κανονισμούς του ξενώνα και θα έπρεπε να βρεθεί ένας τρόπος αξιολόγησης των επιθυμιών της ομάδας μέσω της μαγνητοφώνησης. Στην απομαγνητοφώνηση καταγράφηκαν μόνο οι φράσεις στις οποίες ακολούθησε σιωπή ή υπερβολικός θόρυβος άρα συμφωνία της ομάδας. Οι φράσεις με έντονη συμφωνία ήταν: Σ2: «*Θέλω να παίζουμε πολλά παιχνίδια*». Σ4: «*Θέλω να ξεχαστώ με το*

εργαστήριο». Σ7: «Θέλω να βρω δουλειά». (η απάντηση αυτή δόθηκε όταν στην άσκηση αναφερόμασταν στο τι θέλουμε γενικά στη ζωή μας).

Από τις απαντήσεις των ωφελούμενων παρατηρούμε ότι είναι πολύ σημαντική η εύρεση εργασίας και η ανεξαρτητοποίησή τους. Έχουν πολύ μεγάλη ανάγκη να ξεχαστούν και να παίξουν. Επίσης, παρατηρείται ότι δεν υπάρχει μεγάλη συστολή όσον αφορά την κίνηση στο χώρο παρ' ότι το μεγαλύτερο μέρος των ωφελούμενων γυναικών παρουσιάζει συστολή στον τρόπο κίνησης όταν κινείται εκτός του θεατρικού χώρου. (απόσπασμα από τις σημειώσεις – ημερολόγιο).

Στο 3ο εργαστήριο έγινε αξιολόγηση αλλά αξιολογήθηκαν πολύ περιφραστικά οι δραστηριότητες. Οι ερωτήσεις ήταν – *Πώς περάσατε στο εργαστήριο σήμερα? ποια ήταν η αγαπημένη σας άσκηση?* Οι περισσότερες ωφελούμενες απάντησαν ότι πέρασαν ωραία αλλά κουράστηκαν λίγο. Η Σ1 ανέφερε *«Μου άρεσε που κινηθήκαμε σήμερα αγαπημένο παιχνίδι ήταν αυτό με τον τυφλό. Χαλάρωσα πολύ»*. Σ8: *«Μου άρεσε πολύ που περπατούσαμε στο χώρο και ήμασταν χαρούμενοι, θυμωμένοι.»* Παρατηρήθηκε ότι τρεις συμμετέχουσες σχολίασαν και τα δυο προηγούμενα εργαστήρια στα οποία δεν έγινε η αξιολόγηση η Σ3 είπε *«Πολύ ωραίο παιχνίδι αυτό με τη φρουτοσαλάτα. Πέρασα πολύ ωραία»*. Σ8: *«Μου άρεσε που παίζαμε είχα χρόνια να το κάνω»*. Σ9: *«Στην αρχή ντράπηκα μετά ήταν ωραία που τρέχαμε, γελούσαμε»*. Είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε την έντονη ανάγκη των ωφελούμενων για κίνηση και παιχνίδι. Επίσης από τις μαρτυρίες των ωφελούμενων φαίνεται ότι το παιχνίδι και η παιγνιώδης διάθεση δύσκολα εκφράζεται στην καθημερινότητά τους και είναι επίσης σημαντικό να καλλιεργηθεί.

Στο 4ο εργαστήριο έγινε τελικά η εισαγωγή για το Θέατρο του Καταπιεσμένου. Τα προηγούμενα εργαστήρια και η καταγραφή τους υπήρξε οδηγός για τον τρόπο που θα γινόταν αυτή η εισαγωγή καθώς παρατηρήθηκε ότι ήταν αναγκαίο η θεωρητική προσέγγιση να γίνει με όσο το δυνατόν πιο παραστατικό τρόπο λόγω του προβλήματος της γλώσσας και λόγω του γεγονότος ότι η ομάδα έπρεπε να αποχωρήσει νωρίτερα λόγω του προγράμματος του ξενώνα. Έγιναν ασκήσεις γνωριμίας και εγρήγορσης ώστε να υπάρχει μεγαλύτερη συγκέντρωση και καλύτερη διάθεση προκειμένου να απορροφηθούν αποτελεσματικότερα οι πληροφορίες που θα επακολουθούσαν. Αυτός είναι και ένας από τους λόγους για τους οποίους το συγκεκριμένο εργαστήριο υπάγεται στα εργαστήρια γνωριμίας. Επίσης μέσα από αυτό το εργαστήριο οι συμμετέχουσες γνώρισαν το Θέατρο του Καταπιεσμένου σε θεωρητικό επίπεδο. Αφού έγινε μια αναφορά στη ζωή και την ιστορία του Augusto

Boal η οποία φάνηκε να εντυπωσιάζει τις συμμετέχουσες. Ανέφεραν χαρακτηριστικά Σ6: «Πρέπει να ήταν πολύ έξυπνος άνθρωπος». Σ8: «Αυτά που έγιναν τότε είναι σημαντικά πολύ». 4 γυναίκες έγνεψαν καταφατικά. Αργότερα έγινε η επεξήγηση της λειτουργίας του Θεάτρου Φόρουμ ενώ δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στην κατανόηση της διαφοράς θύματος και καταπιεσμένου. Εξάλλου αυτός είναι και ο παράγοντας που διερευνούμε στη συγκεκριμένη εργασία. Χρησιμοποιήθηκε η ανάλυση του Boal: Καταπιεσμένος είναι κάποιος ο οποίος θέλει να αλλάξει την κατάσταση στην οποία βρίσκεται αλλά δεν μπορεί- διαπράττει κάποια λάθη. Ενώ για τον Boal: Θύμα είναι αυτός ο οποίος βιώνει μια καταπίεση αλλά δεν θέλει να αλλάξει. Θα μπορούσε να αλλάξει αν είχε τη θέληση και την εσωτερική δύναμη αλλά δεν παρουσιάζει θέληση, ώστε να το πράξει. Ο τρόπος συζήτησης ενός τέτοιου θέματος ήταν δύσκολος διότι οι συγκεκριμένες γυναίκες για πρώτη φορά περνούν από τη φάση του θύματος στη φάση του Καταπιεσμένου με απώτερο στόχο να αλλάξουν τη ζωή που τις καταπιέζει. Επομένως η ευθύνη επεξήγησης ενός τέτοιου ζητήματος είναι δύσκολη και ενέχει κινδύνους. Παρ' όλα αυτά οι ωφελούμενες άκουσαν προσεκτικά τον παραπάνω ισχυρισμό του Boal ενώ τους ζητήθηκε να φέρουν αντίστοιχα παραδείγματα μιας κατάστασης, στην οποία κάποιος είναι καταπιεσμένος και κάποιος θύμα. Από τις οχτώ γυναίκες οι τρεις έφεραν αρκετά εύστοχα παραδείγματα όπως: Σ1: «Όταν πήγαινα στο σχολείο είχαμε ένα αγόρι που χτύπαγε κορίτσια, την αδελφή μου την χτύπαγε συνέχεια εγώ ήθελα να τη βοηθήσω και της έλεγα να μην τον αφήνει να τη χτυπάει, εκείνη καθόταν δεν έκανε τίποτα και όλο έκλαιγε». Ήταν εξαιρετικά σημαντικό και ελπιδοφόρο το παράδειγμα της Σ3 το οποίο δείχνει ότι κατανοεί σε πρώτη φάση τα χαρακτηριστικά του θύματος. Επίσης ήταν η μόνη η οποία ανέφερε ένα προσωπικό παράδειγμα από την οικογένειά της. Πολλές από τις γυναίκες έκαναν χιούμορ- ειρωνεία αναφερόμενες στην πρότερη ζωή με τους συζύγους τους λέγοντας Σ9: «Ξέρουμε εμείς από θύματα». Από τον τόνο της φωνής τους έμοιαζαν να διακωμωδούν την κατάσταση στην οποία βρίσκονται αλλά δεν άρθρωναν τα παραπάνω λόγια με αυτοπεποίθηση. Απευθύνονταν η μια στην άλλη. Σε κανένα σημείο δεν παροτρύνθηκαν οι ωφελούμενες να μιλήσουν επί του προσωπικού. Ό,τι όμως και αν έλεγαν ήταν αποδεκτό και καλοδεχούμενο αρκεί να μην προκαλούσε διενέξεις μεταξύ τους κάτι που όμως δεν παρατηρήθηκε. Θα είχε πολύ μεγάλο ενδιαφέρον να υπήρξε αξιολόγηση στο συγκεκριμένο εργαστήριο, καθώς θα αναδύονταν σημαντικές πληροφορίες σε σχέση με το θέμα που διερευνούμε. Δυστυχώς όμως για τη διερεύνηση ενός τέτοιου θέματος απαιτείται χρόνος, υπομονή

και περισσότερα μεθοδολογικά εργαλεία. Οι απαντήσεις όμως και η συμμετοχή των γυναικών αυτών μας δίνουν ελπίδα ότι κατανοούν σημαντικές για τη ζωή τους παραμέτρους και ίσως να μην επιστρέψουν στην πρότερη κατάσταση που βίωναν.

8.2 Ανάλυση των Εργαστηρίων Πρακτικής εφαρμογής του Θεάτρου του Καταπιεσμένου

Αφού έγινε η θεωρητική προσέγγιση του Θεάτρου του Καταπιεσμένου και η επισήμανση της διαφοράς θύματος και καταπιεσμένου. Η ομάδα προχώρησε στο να εφαρμόσει στην πράξη τις τεχνικές του συγκεκριμένου είδους, ξεκινώντας από το Θέατρο Εικόνα και καταλήγοντας στο τέλος στο Θέατρο Φόρουμ.

Στο 5^ο εργαστήριο έγινε ανακεφαλαίωση του προηγούμενου εργαστηρίου ενώ δόθηκε βαρύτητα στο Θέατρο Εικόνα – Image Theater και στην ενότητα που ο Boal (Boal,2002:50) ονομάζει «*αισθάνομαι αυτό που αγγίζω - Feeling what we touch*». Αυτή η ενότητα αποτελείται από αισθητηριακές ασκήσεις και σωματικές ασκήσεις που δηλώνουν σχέσεις ισότητας και εξουσίας.

Στην προηγούμενη ενότητα εργαστηρίων γνωριμίας έγιναν αισθητηριακές και σωματικές ασκήσεις αλλά σε αυτή την ενότητα η χρήση τους ήταν πιο εντατική και δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα. Αφού υλοποιήθηκαν τρεις αισθητηριακές ασκήσεις σε σχέση με τον ήχο και την αφή νιώθω το βάρος του διπλανού, σηκώνω το ζευγάρι μου – υποστηρίζω κ.λ.π., η ομάδα αντιμετώπισε το σώμα ως γλυπτό και αργότερα δημιούργησε ομαδικά γλυπτά αρχικά χωρίς θέμα και αργότερα με θέμα, τη σημερινή μου ημέρα σε ένα γλυπτό. Οι ωφελούμενες έφτιαξαν γλυπτά τα οποία παρουσίαζαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς φάνηκε να κωδικοποιούν την καθημερινότητά τους στον ξενώνα. Τα ομαδικά γλυπτά έγιναν σε δύο ομάδες των τεσσάρων ατόμων.

Αργότερα δόθηκε ήχος και κίνηση στα γλυπτά. Την ώρα που κατασκευάζονταν τα γλυπτά οι συμμετέχουσες είχαν πολύ καλή διάθεση ενώ γελούσαν την ώρα που τα δημιουργούσαν. Την ώρα της αξιολόγησης μια συμμετέχουσα ανέφερε «*Δυσκολεύτηκα να φτιάξω γλυπτό η Σ8 δεν καθόταν με τίποτα στη θέση που την έβαζα*». Ενώ η Σ9 απαντάει «*Πόνεσαν τα πόδια μου δεν μπορούσα να κάτσω πολύ ώρα ακίνητη. Ήθελα όμως να μείνω ακίνητη*». Οι εικόνες που προέκυψαν είχαν τίτλο που έδωσαν οι συμμετέχουσες. 1. Μαγειρεύοντας στον ξενώνα. 2. Ανοίγω το παράθυρο και βλέπω έξω. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παγωμένη εικόνα που δημιούργησαν με θέμα η ελευθερία. Οι ωφελούμενες δεν κλήθηκαν να αναλύσουν το γλυπτό τους λόγω της ευαίσθητης κατάστασης που βιώνουν αλλά το ομαδικό γλυπτό

παρουσίαζε μια έντονη σωματική δραστηριότητα με τα χέρια και το κεφάλι να είναι προτεταμένα προς τα πάνω. Στο θέμα αυτό που δόθηκε το σύνολο της ομάδας παρουσίαζε πολύ σοβαρότερη συμπεριφορά και στοχαστικό βλέμμα. Ήταν εμφανές ότι τις αφορούσε πολύ περισσότερο όπως επίσης ότι το σώμα τους είχε πολύ μεγαλύτερη συμμετοχή και αυθορμητισμό στην κίνησή του.

Στο 6^ο εργαστήριο συνεχίστηκε η επεξεργασία των θεμάτων του Θεάτρου εικόνα. Οι συμμετέχουσες κλήθηκαν να μετατρέψουν το θέατρο εικόνα πρώτα σε κινούμενη εικόνα και έπειτα σε αυτοσχεδιασμό σε ομάδες. Αρχικά το θέμα του αυτοσχεδιασμού ήταν ελεύθερο και αποτελούνταν από δύο ομάδες των τεσσάρων ατόμων. Αξίζει να αναφερθούμε στο ότι η εμπυχώτρια βοήθησε τις ομάδες σε σχέση με την εύρεση θέματος για αυτοσχεδιασμό καθώς οι ωφελούμενες δυσκολεύτηκαν ιδιαίτερα να αποφασίσουν. Παρ' όλα αυτά ήταν σημαντικό να αποφασίσουν μόνες τους σε σχέση με την τελική θεματολογία. Σε σχέση με αυτό το ζήτημα πολύ εύστοχα αναφέρει ο Freire *«Μια τέτοια ελευθερία ζητά από το άτομο να είναι δραστήριο και υπεύθυνο» «Εκτός αν κάποιος έχει την πρόθεση να πραγματοποιήσει την αλλαγή για τους καταπιεζόμενους και όχι μαζί με τους καταπιεζόμενους. Πιστεύω ότι μόνο ο δεύτερος τύπος είναι σωστός»* (Freire, 1974: 70).

Συνεπώς ήταν πολύ σημαντικό να παρατηρήσουμε και να καταγράψουμε τη θεματολογία που επιθυμούν οι ίδιες να προβάλλουν. Όπως αναφέρει και ο Boal είναι σημαντικό σε ένα τέτοιο εργαστήριο να καθοδηγούμε όσο γίνεται την ομάδα ώστε να εντοπίσουμε τις προθέσεις της (Boal, 2002: 212). Με τον τρόπο αυτό οι συμμετέχουσες παρουσίασαν δύο αυτοσχεδιασμούς οι οποίοι είχαν σαν θεματολογία κοινωνικά ζητήματα και αυτό ήταν επίσης σημαντικό για τη συγκεκριμένη έρευνα διότι επέλεξαν να εμβαθύνουν στο κοινωνικό ενώ ως τώρα παρατηρούσαμε ότι επικεντρώνονταν σε πιο γενικά θέματα και ίσως αντιμετώπιζαν τα εργαστήρια περισσότερο σαν ένα μέσο εκτόνωσης. Η αξιολόγηση των ωφελούμενων μας δείχνει ότι αποκόμισαν αρκετά πράγματα σε σχέση με τον αγώνα που δίνουν απέναντι στην καταπίεσή τους στον ξενώνα καθώς αναφέρθηκε Σ4: *«Σήμερα αυτό με τον αυτοσχεδιασμό με έκανε να σκεφτώ πολλά πράγματα»*. Μια άλλη ωφελούμενη δήλωσε *«Μου αρέσουν και τα παιχνίδια αλλά είναι ωραίο να κανείς θέατρο αυτό που γίνεται και έξω, στη ζωή»*. Σε σχέση με αυτό πολύ εύστοχα διατυπώνει ο Freire *«Καθώς οι άνθρωποι, στοχαζόμενοι ταυτόχρονα τον εαυτό τους και τον κόσμο, μεγαλώνουν τον*

ορίζοντα της αντιληπτικότητάς τους, αρχίζουν να κατευθύνουν την προσοχή τους σε φαινόμενα που πριν ήταν ασήμαντα» (Freire, 1974: 92).

Φαίνεται ότι στη συγκεκριμένη ενότητα ο στόχος των εργαστηρίων επιτεύχθηκε διότι παρατηρήθηκε ότι μέσω των αισθητηριακών ασκήσεων του A. Boal και του Θεάτρου εικόνα οι συμμετέχουσες προβληματίστηκαν περισσότερο, ξεκίνησαν να βλέπουν τον ρόλο τους με άλλο πρίσμα και κατανόησαν έστω και με πιο διαισθητικό τρόπο τη συνάφεια του Θεάτρου του Καταπιεσμένου με την κοινωνία και τον κόσμο. 2 γυναίκες αναφέρουν ως προς αυτό στις συνεντεύξεις τους Σ8: *«Όταν παίζαμε θέατρο μόνες μας σε ομάδα η Κ είπε να κάνουμε ένα θέμα για τη δουλειά Μου άρεσε που έκανα τον κακό, το αφεντικό, γιατί κατάλαβα γιατί το κάνει- για ποιον λόγο φέρεται έτσι». «Σ2:Στην αρχή δεν κατάλαβα τι θα κάνουμε νόμιζα θέατρο και τέτοια.....μετά κατάλαβα ότι όταν κάναμε αυτό με τις παγωμένες εικόνες μπορούμε να θυμηθούμε ιστορίες που ζήσαμε».*

8.3 Ανάλυση στα Εργαστήρια εμβάθυνσης στο Θέατρο του Καταπιεσμένου.

Ο στόχος των εργαστηρίων αυτών είναι η εμβάθυνση στο Θέατρο του Καταπιεσμένου και η βιωματική κατανόηση της θέσης του καταπιεσμένου, των σχέσεων εξουσίας που ασκούνται, τις στρατηγικές του καταπιεστή και το σημαντικότερο την ειδοποιό διαφορά του θύματος και του καταπιεσμένου. Για τους παραπάνω λόγους η θεματική αυτή ενότητα αποτελεί το σημαντικότερο κομμάτι της παρούσας έρευνας και για το λόγο αυτό επιλέχθηκε μεγαλύτερη συχνότητα συναντήσεων εργαστηρίων. Τα προηγούμενα εργαστήρια γίνονταν με συχνότητα μια φορά την εβδομάδα σε αυτό το σημείο όμως η συχνότητα ήταν μεγαλύτερη. Το 7^ο το 8^ο και το 9^ο εργαστήριο έγιναν την ίδια εβδομάδα. Ευτυχώς ο προγραμματισμός αυτός ήταν βολικός και για τους εργαζόμενους και για το πρόγραμμα του ξενώνα.

Στο 7^ο εργαστήριο εφόσον έγινε η λεπτομερής εισαγωγή στο θέατρο εικόνα και η πρακτική εφαρμογή του αυτοσχεδιασμού με λόγο και κίνηση devised (Oddey:1994). Συνεχίσαμε με αφετηρία τις τεχνικές του αυτοσχεδιασμού και του θεάτρου της επινόησης και προχωρήσαμε στην εισαγωγή σε ρόλο. Για να επιτευχθεί αυτό έγινε η άσκηση status (Γκόβας, 2003: 54). Ενώ στο Games for Actors and non Actors υπάρχει παραλλαγή της συγκεκριμένης άσκησης (Boal, 2002: 124). Στις ωφελούμενες μοιράστηκαν χαρτάκια με νούμερα από το 1 έως το 4. Το 1 υποδηλώνει το χαμηλότερο κοινωνικό status ενώ το 4 το υψηλότερο. Σε προηγούμενα εργαστήρια είχε γίνει διευκρίνηση για την έννοια του status καθώς η ομάδα ανακάλυψε τις

σχέσεις εξουσίας σε σχέση με το σώμα. Οι συμμετέχουσες κλήθηκαν να περπατήσουν στον χώρο ως ρόλος κάνοντας διάφορα πράγματα μέσω της παντομίμας που έκανε στο διάστημα μιας μέρας ο ρόλος ανάλογα με το νούμερο status που είχαν. Στο τέλος η ημέρα τελείωνε ενώ αργότερα αποχαιρετούσαν τον ρόλο τον οποίο οι ίδιες επέλεξαν. Η επιλογή του ρόλου ήταν δική τους, ενώ μπορούσαν αν ήθελαν να υποδυθούν και άνδρες. Τρεις από τις οχτώ γυναίκες επέλεξαν να υποδυθούν έναν αντρικό ρόλο. Από τις οχτώ γυναίκες που συμμετείχαν στο εργαστήριο μοιράστηκαν τυχαία.

Αριθμός συμμετεχόντων	Νούμερο Status	Ρόλος που υποδύθηκαν
2	5	Πρωθυπουργός Βασιλιάς
2	4	Πλούσια κυρία Στέλεχος εταιρίας
2	3	Μαθήτρια σχολείου Εργαζόμενη
2	1	Περιπλανώμενη Τσιγγάνα Ζητιάνος στο δρόμο

Λαμβάνοντας υπόψη το κοινωνικό – οικονομικό επίπεδο των γυναικών (το οποίο με βάση το ιστορικό που δόθηκε από τις εργαζόμενες του ξενώνα ήταν περίπου στο status 2 – 3 επιδιώχθηκε να μοιραστούν νούμερα με υψηλότερο ή υπερβολικά χαμηλό βαθμό έτσι ώστε να κληθούν να λάβουν ρόλους μακριά από αυτό που γνωρίζουν ώστε να υπάρχει μεγαλύτερο ενδιαφέρον έκφρασης και αυτοσχεδιασμού. Υπήρχαν φυσικά και τα ενδιάμεσα νούμερα αλλά εμφανίζονταν σε μικρότερη συχνότητα. Πχ. υπήρχαν τρία πεντάρια status και ένα δυάρι. Αυτό βέβαια δεν έπρεπε

να γίνει αντιληπτό από τις συμμετέχουσες διότι θα τις προσέβαλε. Έτσι κι αλλιώς η μοιρασιά έγινε χωρίς να γνωρίζουν οι συμμετέχουσες τι έχουν τα χαρτάκια. Συνεπώς δύο γυναίκες είχαν το νούμερο 5. Αυτές υποδύθηκαν τον πρωθυπουργό και τον βασιλιά. (αντρικούς ρόλους και οι δύο γυναίκες που είχαν το υψηλότερο status) ενώ οι άλλες δύο υποδύθηκαν την πλούσια κυρία με ένα σκυλάκι και το στέλεχος εταιρίας. Οι επόμενες δύο είχαν το νούμερο 3 και αυτές υποδύθηκαν ρόλους διαφορετικούς από τους προηγούμενους. Η μια υποδύθηκε τη μαθήτριά σχολείου ενώ δεν είχε σκεφτεί ηλικία όταν ερωτήθηκε και η άλλη συμμετέχουσα υποδύθηκε μια εργαζόμενη πιθανώς σε σούπερ-μάρκετ αποκωδικοποιώντας τις κινήσεις της, διότι δεν μιλούσε σχεδόν καθόλου Ελληνικά. Σε άλλες δύο γυναίκες μοιράστηκε το νούμερο 1, η μια υποδύθηκε έναν ζητιάνο και η άλλη μια τσιγγάνα η οποία περιπλανιόταν. Στο σημείο αυτό μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι οι γυναίκες που επέλεξαν να υποδυθούν αντρικούς ρόλους ήταν και αυτές που είχαν τα πιο ακραία status (1 και 5). Το γεγονός αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον από μόνο του. Δεν θα αναλύσουμε περαιτέρω όμως το γεγονός αυτό με μια προσωπική ερμηνεία καθότι έχουμε ελάχιστα στοιχεία για το προφίλ των συγκεκριμένων ατόμων. «Ο επιστημονικός επαναστατικός ανθρωπισμός δεν μπορεί, στο όνομα της επανάστασης να μεταχειρίζεται τους καταπιεσμένους ως αντικείμενα για ανάλυση και (βασίζόμενος στην ανάλυση αυτή) να παρουσιάζεται με οδηγίες σωστής συμπεριφοράς...» (Freire, 1974: 164).

Παρ' όλα αυτά θεωρήθηκε σημαντικό να καταγραφεί το αποτέλεσμα της συγκεκριμένης άσκησης καθώς δίνει πληροφορίες σχετικά με τις επιλογές κοινωνικής νόρμας- ρόλου που επέλεξαν να υποδυθούν οι γυναίκες. Θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να μπορούσε να συνεχιστεί η συγκεκριμένη έρευνα και να δώσει πολύ πιο ακριβή αποτελέσματα πάντα σεβόμενη την προσωπικότητα και τη ζωή των ωφελούμενων γυναικών. Αργότερα έγιναν ασκήσεις αυτοσχεδιασμού όπου οι συμμετέχουσες σε ρόλο αφηγήθηκαν ιστορίες καταπίεσης που θα μπορούσε να έχει ο ρόλος και όχι απαραίτητα οι ίδιες. Αυτό συνέβη ώστε να εξοικειωθεί η ομάδα με την αφήγηση ιστοριών και να μην νιώσει ότι ανακρίνεται.

8.4 Οι Αφηγήσεις ιστοριών καταπίεσης. Τρόπος Επεξεργασίας και ανάλυση των ιστοριών. (εργαστήρια 8 και 9)

Στο σημείο αυτό θα αναλύσουμε ταυτόχρονα τα εργαστήρια 8 και 9 λόγω ομοιότητας του περιεχομένου τους και διότι είναι πολύ σημαντικό να σταθούμε και να δούμε προσεκτικά τις ιστορίες που αφηγήθηκαν οι ωφελούμενες.

Αφού έγινε η αφήγηση ιστοριών μέσα σε ρόλο. Στα εργαστήρια 8 και 9. Οι συμμετέχουσες μέσα από το Θέατρο Εικόνα και τον αυτοσχεδιασμό οδηγήθηκαν σταδιακά στο να αφηγηθούν προσωπικές ιστορίες καταπίεσης. Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο η εμπυχώτρια προκειμένου να προσκαλέσει και να ενθαρρύνει τις συμμετέχουσες να μοιραστούν τις προσωπικές ιστορίες καταπίεσης χρησιμοποίησε ως παράδειγμα για την αφήγηση μια δική της ιστορία καταπίεσης που αφορούσε βία στο σχολείο. Οι ωφελούμενες φάνηκαν να ενδιαφέρονται πολύ για την ιστορία της εμπυχώτριας καθώς έκαναν ερωτήσεις μετά την αφήγηση της ιστορίας.

Το ενδιαφέρον ήταν ότι οι περισσότερες γυναίκες φάνηκαν να κατανοούν τη διαφορά καταπιεσμένου και θύματος. Ιστορία: Έμψ: *«Όταν ήμουν μικρή πήγαινα σε ένα ιδιωτικό σχολείο επειδή δεν ήμουν το ίδιο πλούσια με τα άλλα παιδιά και επειδή δεν ντυνόμουν όπως οι άλλες κοπέλες, δεν βαφόμουν και όλοι γελούσαν μαζί μου όταν έμπαινα στην τάξη. Μια μέρα ήρθε ένα αγόρι που με κορόιδευε πολύ συχνά ο Στέλιος. Με έβρισε και μετά με χτύπησε. Εγώ ένιωσα πολύ άσχημα αλλά δεν ήθελα να κλάψω. Το είπα στους γονείς μου εκείνοι με ρώτησαν αν θέλω να αλλάξω σχολείο αλλά εγώ είπα όχι....»* η ιστορία συνεχίστηκε με κάποιες παραπάνω λεπτομέρειες και μόλις η ιστορία τελείωσε ερωτήθηκε η ομάδα. Ποιός είναι ο καταπιεσμένος στην ιστορία; Με μια φωνή οι περισσότερες συμμετέχουσες απάντησαν «Εσύ». Η ερώτηση συνεχίστηκε. Έμψ: *«ήμουν καταπιεσμένη ή θύμα;»*. Σ8: *«Καταπιεσμένη γιατί ήθελες να αλλάξεις το είπες στους γονείς σου. Η Σ6 είπε «Θύμα, δεν άλλαξε σχολείο άρα δεν ήθελε».*

Από τις απαντήσεις τους παρατηρούμε ότι οι περισσότερες ωφελούμενες έχουν κατανοήσει ποιος είναι ο καταπιεσμένος σε μια ιστορία και φαίνεται να έχουν επίσης διαλευκάνει τη διαφορά θύματος και καταπιεσμένου καθώς και οι δυο απαντήσεις είναι σωστές ως προς τη διαφορά θύματος και καταπιεσμένου. Θύμα όντως είναι αυτός/η που δεν θέλει να αλλάξει και δεν κάνει καμία προσπάθεια. Επομένως στο συγκεκριμένο παράδειγμα όντως το γεγονός ότι η καταπιεσμένη μοιράστηκε κάτι με τους γονείς της την καθιστά καταπιεσμένη, το γεγονός ότι δεν αλλάζει σχολείο οδηγεί

την απόφασή της πιο κοντά σε αυτή του θύματος αλλά εν τέλει ο καταπιεσμένος διαπράττει λάθη στα οποία χρειαζόμαστε στο Θέατρο Φόρουμ τις πολύτιμες παρεμβάσεις του κοινού. Σε κάθε ιστορία καταπίεσης είναι σημαντικό οι ρόλοι να είναι ξεκάθαροι και σε περίπτωση που δεν είναι ο εμπυχωτής να τους διαλευκάνει με τη βοήθεια της ομάδας. Όσον αφορά τις ιστορίες που οι γυναίκες θα αφηγηθούν ζητούμενο είναι να βρίσκονται οι ίδιες στο ρόλο του Καταπιεσμένου και όχι στο ρόλο του θύματος και ο Καταπιεστής να είναι κάποιος ο οποίος έχει φυσική παρουσία λόγο και έκφραση. Για παράδειγμα δεν μπορεί να είναι κάποιος φορέας ή γενικοί παράγοντες όπως το σύστημα, η θρησκεία. Θα πρέπει να είναι κάποιος αυτός που καταπιέζει. Αυτό εξηγήθηκε στις ωφελούμενες στο εργαστήριο 8 αλλά η δραματοποίηση των ιστοριών των γυναικών στο εργαστήριο 9 έδειξε ότι αυτό δεν έγινε κατανοητό.

Ο παραπάνω ισχυρισμός φαίνεται από τις ιστορίες καταπίεσης που αφηγήθηκαν οι συμμετέχουσες και παραθέτουμε κάποιες χαρακτηριστικές παρακάτω:

Η Σ2 αφηγείται την ιστορία της *«Στην Ελλάδα δυσκολευόμαστε πολύ να πάρουμε άδεια παραμονής. Έχω πάει στο γραφείο 10 φορές και δεν μπορώ με τίποτα να πάρω, περιμένω στην ουρά, όλο μου λένε θα πάρεις όταν έρθει η σειρά σου ακόμα περιμένω. Είμαι πολύ καταπιεσμένη.»* Η εμπυχωτρία ρωτάει. *«Και τι έγινε εκεί σου μίλησε κάποιος άσχημα;»* Σ2: *«Όχι, δεν έφτασε η σειρά μου».* Εμπυ: *«Ποιος τότε σε καταπίεσε;»* Σ2: *«Η χώρα, ο νόμος».* Εμπυ: *«Μήπως εννοείς το κράτος;».* Σ2: *«Ναι, το κράτος δεν μας δίνει χαρτιά και περιμένουμε χρόνο».* Η συγκεκριμένη άκρως χαρακτηριστική ιστορία, η οποία αποκρυσταλλώνει όλα τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μετανάστριες και οι μετανάστες είναι σίγουρα μια ιστορία καταπίεσης. Δεν μπορεί να γίνει εύκολα Θέατρο Φόρουμ, καθώς καταπιεστής είναι το κράτος συνεπώς δεν υπάρχει κάποιος που με τη φυσική παρουσία αντιπαρατίθεται στις προσπάθειες του Καταπιεσμένου (Boal, 2002). Όσον αφορά όμως τη διάκριση θύματος και καταπιεσμένου που ερευνούμε η Σ2 είναι καταπιεσμένη και όχι θύμα διότι βιώνει μια καταπίεση και θέλει να την αλλάξει. Προσπαθεί να την αλλάξει. Περιμένει στη σειρά, διεκδικεί τα δικαιώματά της, και έχει το θάρρος να αφηγηθεί την ιστορία της. Αν στην παραπάνω ιστορία υπήρξε ένας υπάλληλος που την δυσκόλεψε ή την πρόσβαλλε τότε η καταπιεσμένη θα μπορούσε να εφαρμόσει στρατηγικές δράσεις κόντραροντας τον καταπιεστή. Το ίδιο θα περιμέναμε και από το κοινό στις παρεμβάσεις (Boal, 1995: 55).

Ένα άλλο παράδειγμα αποτελεί η ιστορία σε σχέση με τη γενικότερη τάση και αντίληψη που κυριαρχούσε στο Λίβανο το να παντρεύεται μια γυναίκα από την ηλικία των 16 ενώ ο πατέρας επέλεγε ποιον θα παντρευτεί. Η Σ3 που αφηγήθηκε την ιστορία είπε ότι ο δικός της πατέρας δεν είχε καθόλου τη συγκεκριμένη νοοτροπία καθώς η ίδια παντρεύτηκε στην ηλικία των 25. Περιέγραψε μια ιστορία που την καταπίεζε ως κοινωνική τάση όταν ήταν μικρή. Άρα δεν μπορεί να υπάρξει αντιπαράθεση με τον πατέρα της Σ3. Σε ένα ενδεχόμενο Φόρουμ καθώς ο ίδιος δεν είναι ο άμεσος καταπιεστής. Η καταπίεση επιβάλλεται από τα ήθη και τα έθιμα του Λιβάνου το 1985 όταν η ίδια ζούσε εκεί ως μικρό κορίτσι. Χρειάστηκε αρκετός χρόνος για να γίνει περισσότερο κατανοητή η σχέση καταπιεζόμενου καταπιεστή και όλο το 9^ο εργαστήριο αφιερώθηκε στο να κατανοήσουμε μέσω του θεάτρου της εικόνας (image theater) και μέσα από την επεξήγηση της εμψυχώτριας τη σημασία ύπαρξης του καταπιεστή επί σκηνής. Το σημαντικότερο όμως σε αυτή τη φάση είναι ότι από τις 10 γυναίκες που συμμετείχαν στα εργαστήρια 8 και 9, μόνο δύο είχαν αφηγηθεί ιστορίες στις οποίες ο καταπιεσμένος είναι κάποιος άλλος και όχι οι ίδιες. Επίσης 1 ωφελούμενη αφηγήθηκε περιστατικό από την ενδοοικογενειακή βία που βίωνε και επειδή το περιστατικό αναφερόταν στο παρελθόν της η ίδια εμφανιζόταν ως θύμα και όχι ως καταπιεσμένη. Εμφάνιζε τον εαυτό της τόσο απενεργοποιημένο και αποδυναμωμένο ώστε η οποιαδήποτε παρέμβαση ήταν αδύνατη.

Στα επόμενα εργαστήρια θα γίνει η αφήγηση ιστοριών σε ομάδες. Κάτι το οποίο φαίνεται απαραίτητο γιατί το συγκεκριμένο σημείο στην πορεία των εργαστηρίων είναι αυτό στο οποίο ξεκινά να γίνεται κατανοητή η λειτουργία του Θεάτρου του Καταπιεσμένου και η διαφορά θύματος και Καταπιεσμένου.

Στο 10^ο εργαστήριο, αφού έχουν ακουστεί πολλές ιστορίες καταπίεσης έχουν δραματοποιηθεί 7 ιστορίες συνολικά στα εργαστήρια είτε σε ζευγάρια είτε σε ομάδες μέσω του θεάτρου εικόνα και του αυτοσχεδιασμού. Ξεκινήσαμε να εξετάζουμε τις ιστορίες καταπίεσης, έτσι ώστε στο επόμενο εργαστήριο να επιλέξει η ομάδα τις δύο ιστορίες καταπίεσης που πρόκειται να παρουσιαστούν. Στο σημείο αυτό είναι φανερό ότι η ομάδα έχει αποκτήσει πολύ μεγαλύτερη σωματική ευχέρεια έχοντας στο ενεργητικό της περίπου 16 ώρες εργαστηρίων όπου η σωματική έκφραση αποτελεί κύριο στόχο για τη συγκεκριμένη ομάδα. Πολλές συμμετέχουσες ζήτησαν να ξεκινήσουμε με παιχνίδια που είχαμε ξανακάνει στα πρώτα εργαστήρια όπως το zip-zap- boing, τη βόμβα και την ασπίδα κα. Χαρακτηριστικά ανέφεραν Σ2: «Μπορούμε να κάνουμε το ζιπ ζαπ». Σ6-Σ8: «Ναι, ναι και τη βόμβα» απάντησαν 2 από τις 10

ωφελοόμενες. Η εμψυχώτρια ρώτησε. Εμψ: «Σας αρέσουν αυτά τα παιχνίδια;» «Ναι» (απαντούν 3 συμμετέχουσες). Εμψ: «Γιατί σας αρέσουν;». Σ8: «Επειδή παίζουμε και δεν χρειάζεται να μιλάμε πολύ». Σε αυτό το σημείο παρατηρούμε ότι η ομάδα επιστρέφει στα αρχικά της θέλω. Στις σημειώσεις αναφέρει η εμψυχώτρια: «Έχουν κουραστεί ίσως θα ήταν καλό να μεταφέρουμε την επόμενη συνάντηση πιο μετά» Σήμερα πρέπει να βρούμε ιστορία..... Έχουν την τάση να διακόπτουν και να γελούν παραπάνω...Σήμερα αργήσαμε να κάνουμε τις κυρίως δραστηριότητες». Στο 10^ο εργαστήριο αφού ολοκληρώθηκαν τα παιχνίδια που αναφέραμε παραπάνω η ομάδα φάνηκε να συγκεντρώνεται λίγο παραπάνω. Συνεχίσαμε με τις αφηγήσεις ιστοριών καταπίεσης σε ομάδες των τεσσάρων. Ήταν πολύ δύσκολο στο να βρεθεί κατάλληλη ιστορία για παράσταση. Οι δύο ομάδες κατέληξαν με τη βοήθεια της εμψυχώτριας στις εξής δύο ιστορίες οι οποίες αξιολογήθηκαν με βάση το χαρακτηριστικό της διαφοράς θύματος και καταπιεσμένου. Καθώς και με τις πιθανές παρεμβάσεις στο θέατρο φόρουμ. Στο σημείο αυτό οφείλουμε να αναφέρουμε ότι είναι πολύ σημαντικό να μην επιλεγεί μια ιστορία της οποίας η λύση είναι πολύ δύσκολη ή σχεδόν αδύνατη διότι το κοινό αποχωρεί μα το αίσθημα της απογοήτευσης ότι τίποτα δεν μπορεί να αλλάξει (Ζώνιου, 2016: 100).

Στο εργαστήριο 11 έχοντας αφηγηθεί πολλές ιστορίες καταπίεσης και αφού οι ιστορίες αυτές υλοποιήθηκαν σκηνικά μέσω του αυτοσχεδιασμού ζητήθηκε από τις συμμετέχουσες να σχηματίσουν δυο ομάδες σε κύκλο. Σε αυτές τις ομάδες μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τις ιστορίες που είχαν αφηγηθεί την προηγούμενη μέρα και να δημιουργήσουν σενάρια αρχικά με το σώμα – παγωμένες εικόνες και ύστερα με μικρές φράσεις. Ήταν φανερό ότι η ομάδα εξοικειώθηκε περισσότερο με τη σωματική και λεκτική έκφραση ενώ οι περισσότερες συμμετέχουσες εμφάνιζαν εκφραστικότητα στις φράσεις που χρησιμοποιούσαν στους διαλόγους. «Ο τόνος της φωνής των συμμετεχόντων ήταν ζωηρότερος ενώ υπήρχε περισσότερη ενεργητικότητα στην ομάδα. Δινόταν η αίσθηση ότι η μια παρασύρει την άλλη ώστε να αποδώσουν το ρόλο εντελώς αυθόρμητα» (απόσπασμα από τις σημειώσεις του εμψυχωτή). Αργότερα επιλέχθηκαν κάποιες ιστορίες που παρουσίαζαν μεγαλύτερο ενδιαφέρον όσον αφορά τη σχέση καταπιεστή - καταπιεσμένου, και που πληρούσαν τα κριτήρια που αναλύθηκαν παραπάνω. Το πιο σημαντικό είναι ο καταπιεσμένος να επιθυμεί να αλλάξει. «Φαίνεται να αρχίζουν να κατανοούν τη διαφορά θύματος και καταπιεσμένου. Οι ιστορίες που αφηγούνται είναι εύστοχες» (απόσπασμα από τις σημειώσεις). Η ομάδα χωρίστηκε σε ζευγάρια. Πρόβαρε τους διαλόγους. Στο σημείο αυτό οφείλουμε

να αναφέρουμε ότι καμία συμμετέχουσα η οποία αφηγήθηκε την ιστορία της ως καταπιεσμένη δεν μπορούσε να πάρει και τον ρόλο της καταπιεσμένης διότι αυτό είναι πιθανό να ανακαλέσει μνήμες ή να συγχύσει ψυχολογικά τη συμμετέχουσα. Τα ζευγάρια ήταν 4 καθώς οχτώ ωφελούμενες παρακολούθησαν το συγκεκριμένο εργαστήριο. Η θεματολογία των διαλόγων ήταν η εξής: 1. Μητέρα με κόρη. Η κόρη έχει εξηγήσει στη μητέρα ότι επιθυμεί να χωρίσει τον σύζυγό της. Η μητέρα της απαντάει ότι αν χωρίσει δεν πρόκειται να τη δεχτεί στο σπίτι. Η κόρη απαντάει επιθετικά στη μητέρα και η σύγκρουση κορυφώνεται. 2. Μια γυναίκα από το Λίβανο έχει κλείσει ραντεβού με εταιρία καθαρισμού για εύρεση εργασίας στον συγκεκριμένο χώρο. Φτάνει στο ραντεβού και μιλάει με τον υπεύθυνο, εκείνος συζητά μαζί της, τη ρωτά τη χώρα καταγωγής της μιλώντας της σχετικά υποτιμητικά και τέλος αφού ολοκληρώσει τη συνέντευξη της απαντά ότι δεν μπορεί να την προσλάβει χωρίς να δώσει κάποιον σαφή λόγο. Αργότερα η γυναίκα μαθαίνει από συζήτηση με άλλες συνεντευξιαζόμενες αλλοδαπές ότι η συγκεκριμένη εταιρία αναζητά μόνο Ελληνίδες εργαζόμενες και ότι αυτό αποτελεί και κομμάτι της διαφήμισής τους. 3. Μια γυναίκα μπαίνει στο λεωφορείο και είναι κατάκοπη. Έχει δεχτεί πρόσφατα βίαιη επίθεση από τον σύζυγό της και εμφανίζει πόνο στη μέση. Ψάχνει και βρίσκει μία θέση στο λεωφορείο για να καθίσει. Υπάρχουν κενές θέσεις αλλά είναι λίγες. Μόλις καθίσει ένας άνδρας ξεκινάει να επιτίθεται και να φωνάζει απευθυνόμενος σε όλους στο λεωφορείο λέγοντας: *«Έχουμε γεμίσει τέτοιες εδώ πέρα. Θέλουν και να κάτσουν, πληρώνω εγώ τους φόρους μου για να έρχονται εδώ πέρα να τους φροντίζουμε στα νοσοκομεία μας κλπ.»* Η γυναίκα που δέχτηκε το περιστατικό δεν μίλησε, φοβήθηκε πολύ και κατέβηκε στην επόμενη στάση χάνοντας το λεωφορείο και περιμένοντας το επόμενο. 4. Μια γυναίκα συνομιλεί με κάποιου είδους εκπρόσωπο – δικηγόρο (δεν ήταν απόλυτα κατανοητός ο ρόλος του συγκεκριμένου άνδρα λόγω του γλωσσικού προβλήματος) ο οποίος έχει αναλάβει την διεκπεραίωση των απαιτούμενων πιστοποιητικών για την άδεια παραμονής της. Φαίνεται πως αυτός ο άνδρας χρειάζεται παραπάνω χρήματα δηλ. απαιτεί έμμεσα χρηματισμό για τις υπηρεσίες που πρόκειται να προσφέρει. Η συμφωνία ήταν εντελώς διαφορετική ενώ όταν η γυναίκα διαμαρτύρεται, εκείνος γίνεται επιθετικός, αποχωρεί από τον χώρο της συνεννόησης ενώ έχει μαζί του τα χαρτιά της γυναίκας. Έκτοτε δεν απαντάει σε κλήσεις και δεν έχει ξαναεμφανιστεί.

Αν θέλαμε λοιπόν να βάλουμε αυτές τις ιστορίες καταπίεσης σε κάποιο κοινωνικό πλαίσιο για να δούμε και το πρόβλημα το οποίο διερευνούμε μέσω του

Θεάτρου Φόρουμ. θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ιστορία 1 αποτελεί μια υπόθεση ψυχολογικής ενδοοικογενειακής βίας. Η 2^η αναφέρεται στο ζήτημα των εργασιακών και του ρατσισμού. Η 3^η στο ρατσισμό και η 4^η στο πρόβλημα της διαφθοράς. Παρατηρούμε λοιπόν ότι στις ιστορίες των ωφελούμενων παρουσιάζουν κοινή θεματολογία γύρω από τον ρατσισμό και την ψυχολογική βία. Δεν είναι φυσικά τυχαίο το γεγονός αυτό καθώς και οι οχτώ γυναίκες που αφηγήθηκαν είναι μετανάστριες. Επομένως το θέμα του ρατσισμού αναμένεται να αναδυθεί. Το θέμα της ενδοοικογενειακής βίας δεν προέκυψε σε αυτή τη φάση του εργαστηρίου, προέκυψε στο 5^ο εργαστήριο με τις πιο αφηρημένες σωματοποιημένες παγωμένες εικόνες – Θέατρο εικόνα. Το γεγονός αυτό είναι πιθανό να οφείλεται και στο ότι η εμπυχώτρια δεν επεδίωξε επί τούτου να αναδυθούν τέτοια ζητήματα διότι η συγκεκριμένη έρευνα δεν συνοδευόταν από την εποπτεία ψυχολόγου (όπως ήταν επιθυμητό) και κάτι τέτοιο ίσως δημιουργούσε ζητήματα που δεν είναι ο ρόλος ενός εμπυχωτή να διαχειρίζεται. Στο θεωρητικό κομμάτι που αφορούσε τη λειτουργία του Θεάτρου του Καταπιεσμένου δόθηκε μεγαλύτερη βαρύτητα στην επισήμανση ότι η ιστορία που αφηγείται ο καταπιεσμένος στην ομάδα του είναι καλό να έχει μια κοινωνική- πολιτική χροιά ώστε να αφορά και το κοινό που θα την παρακολουθήσει, και μετέπειτα να κινητοποιηθεί και να παρέμβει. Υπάρχει περίπτωση αυτό να έγινε κατανοητό από τις γυναίκες αυτό όμως δεν το γνωρίζουμε με βεβαιότητα. Από τις παραπάνω ιστορίες η ομάδα επέλεξε τις δυο πρώτες για παράσταση Φόρουμ δηλαδή την ιστορία σχετική με το εργασιακό ζήτημα – ρατσιστικό περιστατικό και εκείνη με τη μητέρα και την κόρη. Υπήρξαν και άλλοι εμπλεκόμενοι στις ιστορίες, στην περίπτωση όμως της αφήγησης σε ζευγάρια δόθηκε βαρύτητα στο διάλογο και τη σωματική στάση καταπιεζόμενου και καταπιεστή.

8.5 Εργαστήρια δημιουργίας παράστασης – Εργαστήρια Παρεμβάσεων

Θα δούμε το 12^ο και το 13^ο εργαστήριο σε μία ενότητα λόγω του ότι και τα δύο εργαστήρια είχαν σαν θεματική την προετοιμασία της παράστασης Θεάτρου Φόρουμ με τις 2 ιστορίες των γυναικών. Δυστυχώς λίγο πριν την έναρξη του 12^{ου} εργαστηρίου έγινε η ενημέρωση ότι η παράσταση δεν θα μπορούσε να λάβει χώρα σε άλλον ξενώνα γυναικών διότι απαιτούνταν ειδική άδεια. Ο αρχικός στόχος ήταν να παρουσιαστούν οι ιστορίες και η παράσταση Θεάτρου Φόρουμ σε έναν άλλο ξενώνα γυναικών αλλά αυτό απαιτούσε ειδική άδεια και οι φορείς δεν ήταν σε απόλυτη

συνεννόηση. Αυτό θα σήμαινε ότι δεν θα έχουμε τελικά παρεμβάσεις από κοινό το οποίο δεν έχει δει την παράσταση. Επίσης δεν θα είχαμε την ευκαιρία να καταγράψουμε παρεμβάσεις του κοινού το οποίο αποτελείται από ωφελούμενες γυναίκες σε ξενώνα φιλοξενίας. Οι γυναίκες που θα παρακολουθούσαν την παράσταση -για να είναι επιτυχημένο το Θέατρο Φόρουμ- θα έπρεπε να έχουν τα ίδια προβλήματα και τους ίδιους στόχους με την ομάδα που θα παρουσιάσει την παράσταση. Το γεγονός όμως αυτό δεν σήμαινε ότι δεν θα γινόταν η παράσταση Θεάτρου Φόρουμ στον ξενώνα και θα την παρακολουθούσαν οι δυο υπεύθυνες εργαζόμενες του ξενώνα και άλλες εργαζόμενες. Επιπλέον θα ήταν σημαντικό η ίδια η ομάδα να δοκιμάσει πιθανές παρεμβάσεις στην ιστορία του Θεάτρου Φόρουμ που θα δραματοποιούνταν.

Οι τελικές ιστορίες διαμορφώθηκαν ως εξής:

Ιστορία 1.

Χώρος: Οικογενειακό τραπέζι όπου τρώει η μητέρα (Μαρία), η κόρη (Άννα), και ο μικρότερος κατά 3 χρόνια αδελφός (Αντρέι). (Τα ονόματα δεν είναι πραγματικά δόθηκαν για τη σκηνική οικονομία της παράστασης. Προήλθαν από προτάσεις όλων των συμμετεχόντων από ονόματα που υπάρχουν στις χώρες από όπου κατάγονται οι ωφελούμενες). Δεν υπάρχει διάλογος, ο ένας δίνει στον άλλον το αλάτι το πιπέρι ενώ υπάρχει αμηχανία (οι σκηνικές πληροφορίες δόθηκαν από την καταπιεσμένη που αφηγήθηκε την ιστορία). Η Άννα φαίνεται αμήχανη και έχει κάτι να ανακοινώσει. Την ώρα που τρώνε ξαφνικά λέει δυνατά Άννα: – Θέλω να φύγω από το σπίτι, δεν αντέχω άλλο θα χωρίσω τον Ερμάλ (όνομα του συζύγου του ρόλου, η ωφελούμενη πού είχε ζήσει την ιστορία μας πρότεινε να χρησιμοποιήσουμε ένα ανδρικό όνομα από τη χώρα καταγωγής της). Την ώρα εκείνη όλοι παγώνουν στο τραπέζι και μάνα και αδελφός τη ρωτούν – Τί είπες;. Επαναλαμβάνει – Θέλω να φύγω. Ο Ερμάλ με χτύπησε πάλι. Ξεκίνησε ξανά να πίνει. Δεν αντέχω άλλο. Η μητέρα απαντάει. Μαρία: – Δικιά σου δουλειά, εσύ πρέπει να φτιάξεις τον άντρα σου. Εμείς δεν έχουμε λεφτά να σε έχουμε στο σπίτι. Άννα: Θέλω λεφτά για να χωρίσω, θέλω βοήθεια. Τότε ο Αντρέι (αδελφός) που μέχρι τώρα ήταν σιωπηλός μπαίνει στην κουβέντα και της λέει. – Ας πρόσεχες, εγώ δουλεύω όλη μέρα, δεν μπορώ να σε βοηθήσω σου είχα πει να μην τον πάρεις. Τώρα τι θα κάνουμε... Μαρία (πετάγεται φωνάζοντας): – Άστα αυτά, ας πρόσεχες. Εδώ δεν είναι ξενοδοχείο να σου δώσει ο Αντρέι λεφτά να γυρνάς από δω και από κει. Να πας να φτιάξεις το σπίτι σου. Έχεις σπίτι. Εκείνη την ώρα ο Αντρέι κάνει νόημα στη μητέρα να ηρεμήσει κοιτάζοντας την Άννα σαστισμένος.

Τότε η μάνα με το χέρι της του κάνει σήμα να μην μιλάει και να κάτσει κάτω. - Τελειώσαμε. Μην ξανακούσω τέτοιο πράγμα. Αν φύγεις από το σπίτι σου μην ξαναχτυπήσεις αυτή την πόρτα. Αντρέι άστην. Φάε τώρα και τράβα στον άντρα σου. Η Άννα δεν μιλά, τρώει φοβισμένη μετά η τελευταία σκηνή την δείχνει να φεύγει από το σπίτι της μητέρας της και να τηλεφωνεί στον άντρα της ρωτώντας τον τι θέλει να μαγειρέψει για βράδυ. ΤΕΛΟΣ.

Προσαρμογές σεναρίου για παράσταση

Στην ιστορία αυτή ορίστηκαν ρόλοι σύμφωνα με το ποια συμμετέχουσα ένιωθε πιο άνετα να πάρει τον κάθε ρόλο. Ο ρόλος του Αντρέι αντικαταστάθηκε από το ρόλο της Έλενας αδελφής της Άννας για να μην χρειαστεί κάποια γυναίκα να πάρει αντρικό ρόλο γεγονός το οποίο θα δυσκόλευε τις συμμετέχουσες. Επίσης έγινε μια πολύ μικρή και λιτή σκηνοθεσία από την εμπυχωτρία η οποία στην πρώτη βουβή σκηνή στο τραπέζι έπαιζε με το ακορντεόν ένα αυτοσχέδιο κομμάτι το οποίο δημιουργούσε άγχος στο κοινό γι' αυτά που έπονταν σκηνικά.

Ιστορία 2.

Η Φειρούζ περπατά στον δρόμο αγχωμένη, τρέχει να προλάβει. Έξω βρέχει. Κρατάει ομπρέλα. Μπαίνει σε έναν χώρο αναμονής όπου βλέπει διάφορες γυναίκες να περιμένουν. Άλλες είναι πιο καλοντυμένες, φαίνεται να ανήκουν σε ανώτερη κοινωνική τάξη από άλλες (η σκηνή αυτή προστέθηκε μετά από αίτημα των συμμετεχόντων να εφαρμόσουν την άσκηση status στην παράσταση. Επίσης με αυτόν τον τρόπο οι γυναίκες που δεν μπορούσαν να μιλήσουν καλά Ελληνικά είχαν έναν έντονα σωματικό ρόλο στην παράσταση). Η Φειρούζ την κοιτάει. Κάποιος Φωνάζει το όνομά της εκείνη ανοίγει την πόρτα και κάθεται σε ένα γραφείο. Από την άλλη υπάρχει ένας άντρας ο οποίος δεν την κοιτά στα μάτια. Τότε της λέει μιλώντας της στον ενικό- Καλημέρα, τί κάνεις ; - Πολύ καλά ευχαριστώ. Είδα μια αγγελία, είδα ζητάτε καθαρίστρια. Εγώ έχω μεγάλη εμπειρία στη δουλειά. Έχω δουλέψει - Καλά, καλά διακόπτει ο άνδρας. Πες μου από πού είσαι; - Από το Λίβανο απαντάει φοβισμένη η Φειρούζ. Έχω όμως πολλά χρόνια στην Ελλάδα και τη δουλειά την ξέρω κα..... Ο άνδρας ξανά - διακόπτει την Φειρούζ. - Καλά , οκ θα σε ειδοποιήσω. Ευχαριστώ. Να περάσει η επόμενη. Παγωμένη εικόνα δείχνει τη Φειρούζ να αναρωτιέται και στην επόμενη παγωμένη εικόνα να σκύβει το κεφάλι. Στο τέλος μια γυναίκα που βρίσκεται αγχωμένη τη ρωτάει – Πως τα πήγες; Η Φειρούζ απαντά – Δεν με πήραν μάλλον αυτό κατάλαβα. - Μα καλά που πας κι εσύ ρε κοπέλα μου. Αφού

ξέρεις ότι αυτό το γραφείο ζητάει μόνο Ελληνίδες καθαρίστριες. Ήρθες κι εσύ μες στη βροχή. Η τελευταία σκηνή καταλήγει με τη Φειρούζ να περπατά μες στη βροχή στεναχωρημένη και αδικημένη. Παγωμένη εικόνα όπου μια άλλη γυναίκα που ήταν στον χώρο αναμονής δίνει χειραψία στο αφεντικό. ΤΕΛΟΣ.

Όπως παρατηρούμε στις παραπάνω ιστορίες, οι οποίες είναι αντιπροσωπευτικές ιστορίες καταπίεσης. Έχουμε ξεκάθαρη διανομή ρόλων στην 1^η ιστορία καταπιεσμένη είναι η Άννα και καταπιεστής είναι η μητέρα της Μαρία. Ο Αντρέι λειτουργεί αρχικά ως καταπιεστής εφόσον αρνείται να της δώσει χρήματα αλλά από τον διάλογο προκύπτει ότι θέλει να τη βοηθήσει στη συνέχεια καταπιέζεται όμως από τη μάνα η οποία του αφαιρεί το δικαίωμα του λόγου και έτσι δημιουργεί το τελικό αδιέξοδο στην ιστορία Φόρουμ. Όλες αυτές οι διαπιστώσεις συζητήθηκαν στο 13^ο εργαστήριο με την ομάδα η οποία ανταποκρίθηκε πάρα πολύ καλά τόσο στην ερμηνεία των ρόλων όσο και στις παρεμβάσεις που προτάθηκαν ως λύσεις της ιστορίας. Όταν λοιπόν οι συμμετέχουσες ερωτήθηκαν ποιος είναι ο καταπιεσμένος και ποιος ο καταπιεστής όλες απάντησαν χωρίς αμφιβολία. Ας δούμε όμως τις παρεμβάσεις που πρότειναν οι ωφελούμενες στις 2 ιστορίες καταπίεσης.

Παρεμβάσεις στις δύο ιστορίες καταπίεσης από την ομάδα των ωφελούμενων γυναικών.

1η ιστορία.

Όσο εκτυλισσόταν η πρώτη ιστορία την πρώτη φορά που παίχτηκε δεν υπήρξε καμία παρέμβαση. Οι συμμετέχουσες έμοιαζαν να έχουν ξεχαστεί παρατηρώντας την παράσταση, η οποία διαμορφωνόταν και έπαιρνε την τελική της μορφή. Δεν είχαν ξαναδεί κάτι τέτοιο οπότε είχαν στο νου τους περισσότερο να αφεθούν σε αυτό που παρατηρούσαν παρά να πουν στοπ σε κάποιο σημείο και να παρέμβουν. Αργότερα η εμπυχωτρία τους επεσήμανε ότι αν δεν πουν στοπ η παράσταση θα ξανατελειώσει με τον ίδιο άσχημο τρόπο όποτε ήταν σημαντικό να παρέμβουν. Πέντε γυναίκες παρακολουθούσαν την πρόβα της παράστασης. Ήταν αυτές που θα έπαιζαν στην δεύτερη ιστορία. Η πρόβα- παράσταση ξεκινά. Το πρώτο στοπ ακούγεται από τη Σ1. Ήταν την ώρα που η μητέρα έλεγε – *Δική σου δουλειά...στοπ* ακούγεται από το κοινό. Τότε η εμπυχωτρία ρωτάει τη Σ1. Εμπψ: «Θέλεις να αλλάξεις κάτι στην ιστορία;» Σ1: «*Ναι θέλω να της απαντήσω ότι εγώ θα φύγω ο κόσμος να χαλάσει*» Εμπψ: «*Τέλεια ανέβα στη σκηνή.*» Η Σ1 ανεβαίνει στη σκηνή με δισταγμό η ομάδα τη χειροκροτεί θερμά.

Παρέμβαση Σ1: *«Λοιπόν μάνα μη φωνάζεις. Εγώ δεν σου φώναξα».* Η συμμετέχουσα που έχει το ρόλο της καταπιέστριας συνεχίζει αυτοσχεδιάζοντας αυθόρμητα. Σ5 Μαρία: *«Άκου να δεις ότι θέλω θα κάνω. Να γυρίσεις πίσω στο σπίτι σου ακούς;».* Στο σημείο αυτό ακούγεται μπράβο από την εμπυχωτρία η οποία είναι ενθουσιασμένη με την αυθόρμητη αυτοσχεδιαστική διάθεση της Σ5 και της συμμετέχουσας που υποδύεται το ρόλο της μητέρας. Από το ημερολόγιο του εμπυχωτή προκύπτει σε αυτό το σημείο της πρώτης παρέμβασης: *«Ενθουσιασμός!, η Σ1. αυτοσχεδίασε κατευθείαν με ενθουσιώδη λόγο και έντονες κινήσεις. Καμία σχέση με την πρώτη συνάντηση. Το σώμα συμμετέχει παρ' όλο που δεν μιλούν ελληνικά προσπαθούν όλοι καταλαβαίνουμε τι λένε.....Αν υπήρχε άλλη μια εβδομάδα θα μπορούσαμε να έχουμε παράσταση σε κοινό να τους δείξω την ανακριτική καρέκλα – hot sitting πιο αναλυτικά να παίζουν ακόμα καλύτερα».* Η παρέμβαση αυτή τελείωσε γρήγορα καθώς η συμμετέχουσα που έπαιζε το ρόλο της μητέρας Σ φώναζε και έτσι η spectactor T δεν κατάφερε να αντικρούσει τον χειμαρρώδη λόγο της. Ακολούθησαν άλλες δύο παρεμβάσεις στο ίδιο σημείο και αφού συζητήθηκε ο τρόπος με τον οποίον παίζει το ρόλο ο καταπιεστής. Ακολούθησε η ενδιαφέρουσα παρέμβαση της Σ7 η οποία ήταν η εξής. Σ7: *«Λοιπόν μάνα άκου είτε βοηθήσεις είτε όχι δεν με ενδιαφέρει εγώ θα φύγω. Ντροπή σου που δεν με βοηθάς. Δεν θέλω ούτε λεφτά ούτε τίποτα, να φύγω θέλω».* Η ανταγωνίστρια ηθοποιός που είναι ο καταπιεστής τα έχασε βάζοντας μετά τα γέλια. Μόλις ερωτήθηκε από την εμπυχωτρία πώς ένιωσε με την παρέμβαση εκείνη είπε. Σ5: *«Δεν ξέρω δεν μπόρεσα, με έπεισε ήταν πολύ σοβαρή και δυνατή».* Ακολούθησε δυνατό χειροκρότημα από την ομάδα και πολλά γέλια. Την ώρα εκείνη ακούστηκαν τα εξής. Σ2: *«Μπράβο επιτέλους. Της τα είπες πολύ ωραία».* Σ8: *«Πολύ ωραίο το θέατρο αυτό. Έτσι μπορείς να αλλάξεις. Παίρνεις θάρρος».* Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφέρουμε ότι εδώ καταγράφηκαν οι σημαντικότερες και πιο καθοριστικές παρεμβάσεις. Οι παρεμβάσεις των ωφελούμενων καθώς και τα σχόλιά τους μας δείχνουν ότι έχει γίνει κατανοητός ο διαχωρισμός θύματος και καταπιεσμένου ότι οι ρόλοι του Θεάτρου Φόρουμ είναι ξεκάθαροι και ότι οι συμμετέχουσες είναι σε θέση πλέον να κάνουν επιτυχημένες παρεμβάσεις διεκδικώντας τα δικαιώματά τους επί σκηνής. Οι παρεμβάσεις στα εργαστήρια πρόβας αποτελούν το κυρίως κομμάτι της έρευνάς μας καθώς την ημέρα της παράστασης οι ωφελούμενες έκαναν παρόμοιες παρεμβάσεις εφ' όσον δεν ήταν η πρώτη φορά που παρακολουθούσαν την παράσταση Φόρουμ.

Ιστορία 2.

Στη δεύτερη ιστορία είχε γίνει ήδη αντιληπτός από την ομάδα ο τρόπος με τον οποίο γίνονται οι παρεμβάσεις όποτε η διαδικασία κύλισε πιο γρήγορα.

Το πρώτο στοπ ακούστηκε τη στιγμή που το αφεντικό ρωτάει τη Φειρούζ από πού είναι. Από πού είσαι.....**στοπ**. Το στοπ ειπώθηκε από την Σ3 η οποία είχε αφηγηθεί την ιστορία και ήταν η ίδια καταπιεσμένη στο ρόλο της Φειρούζ στην πραγματικότητα. Αναφέρει Σ3: *«Θα απαντήσω αυτή τη φορά. Έπρεπε να του είχα απαντήσει και τότε.»* Εδώ παρατηρούμε τη μεγάλη σημασία ως προς την ενδυνάμωση ενός καταπιεσμένου να κάνει ο ίδιος παρέμβαση στην ιστορία που βίωσε ο ίδιος διορθώνοντας επί σκηνής τα λάθη που έκανε στη ζωή. Και η παρέμβαση συνεχίζεται η Σ3 σηκώνεται και απαντάει στο αφεντικό. Σ3: *«Από το Λίβανο είμαι γιατί ρωτάτε;»*. Καταπιεστής Σ5 *«Πρέπει να σε ρωτήσω»* Σ3: *«Εγώ σας μιλάω στον πληθυντικό, υπάρχει κάποιο πρόβλημα που είμαι από τον Λίβανο;»* Σ5: *« Όχιεεεε εντάξει ευχαριστώ θα σας καλέσω»*. Βλέπουμε ότι η Σ5 που έχει τον ρόλο του καταπιεστή ένωσε αποδυναμωμένη από την ευθεία παρέμβαση της Σ3. Όταν ερωτήθηκε πως αισθάνθηκε απάντησε. Σ5: *«Με αυτό που είπε έπρεπε να τελειώσω γρήγορα (τη σκηνή)»*. Σ3: *«Η Σ5 τα είπε πολύ καλά»*. Σ4: *«Ναι μπράβο που τώρα σηκώθηκε, αν τα έλεγες αυτά και εκείνη τη μέρα»*. Εδώ παρατηρούμε την ενθάρρυνση που δίνουν η μια συμμετέχουσα στην άλλη μέσα στην ομάδα. *«Φαίνονται οι παρεμβάσεις να τις κάνουν να δένονται πολύ περισσότερο από τα πρώτα εργαστήρια»* (απόσπασμα από ημερολόγιο ερευνητή). Η επόμενη παρέμβαση έγινε από τη Σ5 η οποία έπαιξε τον καταπιεστή στην προηγούμενη ιστορία. Η Σ5 δήλωσε *« Εγώ θα πω στοπ στην αρχή που έχει βροχή και απλά δεν θα πάω στο αφεντικό»*. Εμφ: *«Μα έτσι δεν υπάρχει καταπίεση, δεν βλέπει ποτέ η καταπιεσμένη τον καταπιεστή..... Είμαστε σε άλλη ιστορία.... Εσείς τι λέτε;»*. Η Σ6 απαντάει. Σ6: *«Ναι αλλά πήγε τζάμπα θα ήταν καλύτερα αν δεν πήγαινε»*. Σ1: *«Ναι, ναι, να μην πάει ή να ψάξει να βρει αλλού δουλειά»*. Εδώ παρατηρούμε ότι οι ωφελούμενες αλλάζουν εξ αρχής την ιστορία αναγνωρίζοντας την 1^η επιτυχημένη παρέμβαση και θεωρούν μάταιο το να πάει στην δουλειά η Φειρούζ καθώς ζητούν Ελληνίδα εξ αρχής. Φαίνεται σε αυτό το σημείο να μην έχουν άδικο στην περίπτωση όμως του θεάτρου Φόρουμ είναι ζητούμενο να γίνει αντιπαράθεση με τον καταπιεστή ώστε να ενδυναμωθεί το άτομο που έχει ζήσει την ιστορία. Αυτό συζητήθηκε με τις συμμετέχουσες οι οποίες τελικά φάνηκαν να το συμερίζονται. Δεν υπήρχε άλλος χρόνος για παρεμβάσεις το 13^ο εργαστήριο- το σημαντικότερο εργαστήριο έληξε με μια ομαδική άσκηση χαλάρωσης οπού έγινε η άσκηση «μεθυσμένη μπουκάλα» (Γκόβας, 2003: 45).

8.6 Εργαστήρια Αξιολόγησης

Συνάντηση 14. Παράσταση στον Ξενώνα.

Η παράσταση έλαβε χώρα στον χώρο όπου γίνονταν τα εργαστήρια ενώ σε αυτήν παρευρέθηκαν οι 10 γυναίκες οι οποίες συμμετείχαν στα εργαστήρια (οι δυο δεν είχαν συμμετάσχει στις 3 τελευταίες συναντήσεις επομένως δεν έπαιζαν στην παράσταση) οι δύο υπεύθυνες του ξενώνα και δύο εργαζόμενες. Επομένως το κοινό αποτελούνταν από 7 άτομα. Δεν μπορούμε λοιπόν να κάνουμε λόγο για ολοκληρωμένη παράσταση φόρουμ. Παρ' όλα αυτά παρουσιάστηκαν 2 ιστορίες ενώ έγιναν παρεμβάσεις μόνο στη μια λόγω έλλειψης χρόνου. Οι σημαντικές παρεμβάσεις είχαν ήδη γίνει στην ομάδα για την οποία διεξάγεται η έρευνα. Θα ήταν βεβαίως ενδιαφέρον να δούμε και τις παρεμβάσεις των 2 γυναικών που δεν συμμετείχαν σε όλα τα εργαστήρια. Παρ' όλο που ενθαρρύνθηκαν από την εμψυχώτρια Joker δεν έκαναν κάποια παρέμβαση.

Ας δούμε επιγραμματικά τις παρεμβάσεις που έγιναν από τις υπεύθυνες και τους εργαζόμενους του ξενώνα. Στην ιστορία ένα η μια εργαζόμενη έκανε μια επιτυχημένη παρέμβαση στο σημείο που ξεκινά το οικογενειακό τραπέζι *Εργ.1*: «*Λοιπόν μητέρα τον τελευταίο καιρό δεν με έχεις στηρίζει καθόλου εγώ θα φύγω από το σπίτι. Δεν θέλω καμία βοήθεια από εσένα απλά ήθελα να στο πω, να σε ενημερώσω*». Η Σ5 απαντά. «*Θέλεις να φύγεις από το σπίτι σου;*». *Εργ.1* «*Ναι φεύγω. Αντρέι εσύ θα με βοηθήσεις;*» Εδώ παρατηρούμε την πολύ εύστοχη και δομημένη παρέμβαση της εργαζόμενης στον ξενώνα. Είναι και η πρώτη φορά που ο ρόλος του Αντρέι αντιμετωπίζεται ως σύμμαχος ως βοηθός για τη λύση της ιστορίας. Αυτό επισημάνθηκε από τον Joker ο οποίος το τόνισε στις γυναίκες οι οποίες συμφωνούσαν και χειροκρότησαν την παρέμβαση της υπεύθυνης του ξενώνα. Ακολούθησε και δεύτερη παρέμβαση στην οποία μια εργαζόμενη του ξενώνα δήλωσε *Εργ.2*: «*Φεύγω δεν θέλω τίποτα από εσένα θα πάω σε ξενώνα φιλοξενίας*». Στο σημείο αυτό παρατηρούμε τον τρόπο με τον οποίο η Εργαζόμενη προτείνει θεσμική λύση και τότε ο Joker- εμψυχώτρια αναφέρει ότι αυτή η ιστορία είναι ήδη λυμένη καθώς βρισκόμαστε στον ξενώνα και το ζητούμενο είναι να μην υπάρξουν άλλες παρόμοιες ιστορίες καταπίεσης. Με τον όμορφο αυτόν τρόπο τελείωσε η παράσταση και ολοκληρώθηκαν τα εργαστήρια. Οι υπεύθυνες του ξενώνα ανέφεραν μετά την παράσταση. *Εργ.1*: «*Φοβερή δουλειά ,ήταν εντυπωσιακό να τις βλέπεις να συμμετέχουν τόσο ενεργά και να προτείνουν λύσεις. Αυτό το είδος θεάτρου μπορεί να βοηθήσει*

πραγματικά . Δεν είχαμε ιδέα όταν μας το εξηγούσες ότι μπορεί να λειτουργήσει με αυτόν τον τρόπο». Εργ2: «Είναι ένα πάρα πολύ δυνατό εργαλείο, θα έκανε πολύ καλό στις γυναίκες να μπορούσαν να το έχουν στον ξενώνα σαν δραστηριότητα. Παρ ότι δεν συμμετείχαν όλες το ίδιο, φαίνεται ότι τις κινητοποίησε και ότι μπήκαν σε μια άλλη διαδικασία. Αυτό φαίνεται και από τον τρόπο που τις βλέπουμε να κινούνται γενικά στον ξενώνα». Στο σημείο αυτό παρατηρούμε ότι οι εργαζόμενες στον ξενώνα μετά την παρουσίαση της μικρής παράστασης θεάτρου Φόρουμ εκτίμησαν πολύ την προσπάθεια και τη συγκεκριμένη εφαρμογή στον ξενώνα τους. Ενώ αρχικά εμφάνιζαν κάποια δυσπιστία για το αν μπορεί το Θέατρο Φόρουμ να κινητοποιήσει αυτές τις γυναίκες. Τελικά το βρήκαν ενδιαφέρον και υποστήριξαν την προσπάθεια αυτή.

8.7 Ανάλυση των συνεντεύξεων αξιολόγησης των ωφελούμενων και των 2 εργαζομένων στον ξενώνα φιλοξενίας γυναικών

Όσον αφορά τις ωφελούμενες γυναίκες οι οποίες συμμετείχαν σε όλη την εφαρμογή – εργαστήρια της έρευνας (8 γυναίκες). Στις συνεντεύξεις αξιολόγησης οι οποίες έγιναν κατ'ιδίαν τέθηκαν οι εξής ερωτήσεις: 1 - *Πώς ένιωσες με τα εργαστήρια και τις ασκήσεις που κάναμε;* 2. *Πώς σου φάνηκε το θέατρο του Καταπιεσμένου και το Φόρουμ που κάναμε;* 3 *Ένιωσες δυνατότερη μετά το Θέατρο Φόρουμ και τις λύσεις που πρότεινες και είδες;* 4. *Τι έχεις να πεις για όλη αυτή την εμπειρία.* Καθώς η συνέντευξη ήταν μη δομημένη τα καταγεγραμμένα ερωτήματα τέθηκαν υπό τη μορφή ελεύθερης συζήτησης σε κάποια σημεία της συνέντευξης (Οι ερωτήσεις είναι πολύ γενικά διατυπωμένες ενώ η χρήση της γλώσσας πολύ απλή. Αυτό συνέβη για την αντιμετώπιση του γλωσσικού προβλήματος και την ενθάρρυνση των ωφελούμενων να δώσουν όσο το δυνατόν περισσότερες πληροφορίες). Για τον λόγο αυτό καταγράφονται όπως έγιναν, έχοντας τη μορφή διαλόγου. Αυτή κρίθηκε και η αποτελεσματικότερη μεθοδολογία για τη συγκεκριμένη ομάδα.

Σχετικά με τις παραπάνω ερωτήσεις οι συμμετέχουσες απάντησαν (λόγω οικονομίας της εργασίας παρατίθεται οι πιο χαρακτηριστικές κατανοητές και σχετικές με το θέμα απαντήσεις).

Σ1: *«Στην αρχή δεν κατάλαβα καλά τι κάναμε. Ήταν περίεργο. Μου άρεσε πολύ που παίζαμε. Μετά μιλούσαμε πιο πολύ. Στο τέλος δεν ήθελα να τελειώσει. Σιγά σιγά περίμενα και ρώταγα πότε έχουμε εργαστήριο ξανά. Θα ήθελα να συνεχίσουμε.*

Κατάλαβα πολλά πράγματα για εμένα με το φόρουμ». Έμφ: «Τι είναι αυτό που κατάλαβες;» Σ1: «Ότι δεν πρέπει να καταπιεζόμαστε, να αφήνουμε να μας φέρονται έτσι, να μιλάμε στους καταπιεστές. Να κάνουμε όπως στο Φόρουμ. Εδώ παρατηρούμε ότι η Σ1 απαντάει και στην ερώτηση 3. Από την απάντησή της καταλαβαίνουμε ότι ενδυναμώθηκε από αυτό το είδος θεάτρου ενώ επισημαίνει την ανάγκη για αντιμετώπιση των καταπιεστικών καταστάσεων. Πιο συγκεκριμένα εντοπίζει τη χρησιμότητα άμεσης παρέμβασης απέναντι σε έναν καταπιεστή.

Σ5:«Πέρασα πολύ ωραία. Μου άρεσε το εργαστήριο. Μου έκανε καλό. Πολύ καλό». Έμφ : «Σε τι σου έκανε καλό;» Σ2: «Καλό γιατί έμαθα πράγματα, έπαιξα το θέατρο, είπα και τη δικιά μου ιστορία. Είδα και τις σκηνές. Είναι καλό να τα βλέπεις. Όταν τα παθαίνεις δεν σκέφτεσαι, μετά σκέφτεσαι». Έμφ. «Τι σκέφτεσαι μετά;». «Ότι όλοι έχουμε στενοχώρια, καταπίεση πρέπει να τη λέμε, να μην την κρατάμε μέσα μας. Και να αλλάζουμε, να μπορούμε να αλλάζουμε, να μην αφήνουμε τα πράγματα όπως είναι».

Όσον αφορά τη Σ5 παρατηρούμε ότι αναφέρει τη σημασία του να μοιράζεται κάνεις μια ιστορία καταπίεσης καθώς και τη σημασία της αλλαγής. Και στις δύο απαντήσεις παρατηρούμε ότι οι συμμετέχουσες επιθυμούν ενεργή αλλαγή και δεν σκέφτονται με τη νοοτροπία του θύματος που δεν επιθυμεί να αλλάξει. Η Σ5 η οποία είχε το ρόλο του Καταπιεστή – της μητέρας στην πρώτη ιστορία αναφέρει: Σ5. «Αυτό που κάναμε είναι πολύ σημαντικό. Είδαμε τα προβλήματα μας. Μου άρεσε που είχα ρόλο στο έργο που έκανα τη μάνα που ήταν κακή με την κόρη της.» Γιατί σου άρεσε να κάνεις αυτήν που καταπιέζει; «Γιατί κατάλαβα πως σκέφτονται αυτοί οι καταπιεστές. Ήταν πολύ δύσκολο με το κοινό να πρέπει κάτι να πω, δεν ξέρω αν το έκανα καλά.» Έμφ: «Πως ένιωσες με την παρέμβαση- όταν σηκώθηκες στη δεύτερη ιστορία;» Σ5 «Ήταν δύσκολο στην αρχή...μετά μου άρεσε που η.. (αναφέρεται στην Σ8 που αφηγήθηκε την ιστορία) είδε ότι δεν έπρεπε να πάει στη δουλειά . Ήθελα να τη βοηθήσω να μην κάνει το ίδιο λάθος». Εδώ παρατηρούμε ότι η Σ5 τονίζει τη σημασία των παρεμβάσεων ως διαδικασία να μην επαναληφθούν τα ίδια λάθη. Ενώ η Σ8 αναφέρει σχετικά με τις παρεμβάσεις; Σ8: «Είναι καλό να λέμε τη γνώμη μας, μακάρι να το είχα κάνει νωρίτερα κι εγώ. Εμείς προσπαθούμε να αλλάξουμε τη ζωή μας. Κανένας δεν μας λέει πως ακριβώς. Στην ιστορία μου είδα που με βοήθησαν. Τα είχα σκεφτεί αυτά δεν μπορούσα να τα κάνω». Ως προς το εργαστήριο αλλά και τις παρεμβάσεις η Σ3 η οποία έπαιζε το ρόλο της αδελφής στην πρώτη ιστορία αναφέρει: Σ3: «Μου άρεσε πολύ που έπαιξα....μου άρεσε η άσκηση με τα νούμερα (εννοεί η

άσκηση των status) γιατί είχα το ρόλο και ήταν πολύ ωραία. Και στο Φόρουμ ήταν ωραία..... Αυτή που έπαιζα εγώ ήθελε να βοηθήσει αλλά η μάνα δεν την άφηνε. Μετά που έπαιξε η Β. (αναφέρεται στην εργαζόμενη του ξενώνα που έκανε παρέμβαση) και μου είπε να βοηθήσω άλλαξα, το ρόλο και βοήθησα τη Β. να κάνει το Φόρουμ. Ήταν πολύ καλό αυτό που κάναμε. Εγώ δεν θέλω να είμαι με το θύμα...Ξέρεις εμείς έχουμε περάσει πολύ άσχημα». Από την απάντηση της Σ3 παρατηρούμε την έντονη ανάγκη να μην βρίσκεται στο ρόλο του θύματος. Επίσης, παρατηρούμε έντονη ανάγκη για αλλαγή ενώ σε όλες τις περιπτώσεις αναγνωρίζεται η αναγκαιότητα παρέμβασης σε μία καταπιεστική κατάσταση.

Όσον αφορά την αξιολόγηση των δύο υπεύθυνων του ξενώνα η συνέντευξη ήταν δομημένη με τις εξής ερωτήσεις. 1. Πως αντιμετωπίσατε την παράσταση Φόρουμ που είδατε; 2. Πιστεύετε ότι μπορεί να βοηθήσει τις ωφελούμενες στο να καταλάβουν το ρόλο του καταπιεσμένου και του θύματος; 3. Βλέπετε αλλαγή στη στάση τους κατά τη διάρκεια αυτού του προγράμματος ή όχι ;

Απάντηση στην ερώτηση 1.

«Εργ1. Καταρχήν το Θέατρο Φόρουμ όπως το είδα εγώ είναι ένα πολύ δυνατό εργαλείο. Δεν περίμενα ποτέ ότι οι γυναίκες που φιλοξενούνται εδώ θα μπορούσαν να μπουν σε ρόλο και μάλιστα να παρεμβαίνουν σε μία ιστορία καταπίεσης. Σου είχα πει και στην αρχή είναι πολύ φιλόδοξο αυτό που κάνεις να περιμένεις να κινητοποιηθούν τόσο πολύ. Το περιβάλλον τους είναι πολύ δύσκολο. Βλέποντας όμως αυτό που έγινε το βρήκα ενδιαφέρον και πολύ βοηθητικό». Εργ2. «Συμφωνώ..... είναι δύσκολο να προσπαθείς να αλλάξεις παγιωμένες στάσεις και συμπεριφορές αυτό που έγινε όμως εδώ ήταν πάρα πολύ σημαντικό. Μας άνοιξε κι εμάς τα μάτια σε εργαλεία που δεν ξέρουμε».

Απάντηση στην ερώτηση 2.

Εργ1: «Εγώ πιστεύω ότι βοηθήθηκαν πολύ. Το είδα και όσο κάνατε τα εργαστήρια. Αφού ρώταγαν. Πότε έχουμε θέατρο.....Και το ότι μοιράστηκαν τις ιστορίες τους ήταν πολύ σημαντικό. Δεν ξέρω αν αυτό είναι ικανό να τις κάνει να αλλάξουν πράγματι. Όμως ήταν μια πολύ σημαντική αρχή και για εμάς..... Νομίζω πως κατάλαβαν τη διαφορά θύματος καταπιεσμένου. Όταν τις ρώτησες το είπαν κάποιες. Σίγουρα τις βοήθησε να συνειδητοποιήσουν κάποια πράγματα, δεν ξέρω αν θα μπορέσουν να τα χρησιμοποιήσουν στην πράξη, στο μέλλον...μακάρι να το κάνουν».

Εργ2. Απευθυνόμενη στην Ε1 Εργ2: *«Μα δεν τις είδες πως έλεγαν τη γνώμη τους στις παρεμβάσεις όταν τελείωσε η ιστορία.....Εγώ θεωρώ τις βοήθησε. Τις βοήθησε πολύ. Τώρα από κει και πέρα τι θα κάνουν πως θα το δουν όλο αυτό που συνέβη.....Δεν ξέρω. Αυτό που είδα είναι ότι όντως ανυπομονούσαν για τα εργαστήρια. Όταν τις είδα στο Φόρουμ ήταν συγκεντρωμένες. Φαίνεται να καταλαβαίνουν τη διαφορά θύματος καταπιεσμένου. Μα αυτές οι γυναίκες παίρνουν αποφάσεις όταν έρχονται εδώ. Κάποιες διακινδυνεύουν. Έθιξαν σημαντικά θέματα και για εμάς δηλαδή. Ιστορίες που κι εμείς αντιμετωπίζουμε.....Δεν μπορεί να μην βοηθήθηκαν».*

Απάντηση στην ερώτηση 3.

Εργ 1: *«Εγώ είδα διαφορά στις γυναίκες. Το είδα στην παράσταση, πολύ το είδα και στον χώρο εδώ. Όταν μιλούσαν όμως για τις ιστορίες καταπίεσης έμοιαζαν πολύ αποφασισμένες».*

Εργ 2: *«Ναι, φάνηκε να ενδιαφέρονται γι' αυτό που έγινε δεν ξέρουμε τι θα κάνουν αργότερα. Αν θα μπορέσουν όντως να αλλάξουν. Έχει πολύ ενδιαφέρον πάντως να δει κανείς την εξέλιξη τους.....Συνήθως πάντως επιστρέφουν στους συζύγους τους. Δυστυχώς».*

9 Ανάλυση των αποτελεσμάτων

Όπως είδαμε και παραπάνω σχετικά με κάθε εργαστήριο, εφαρμογή και παρέμβαση έγινε ανάλυση και αξιολόγηση των απομαγνητοφωνημένων σχολίων των συμμετεχόντων, των δραστηριοτήτων, των σημειώσεων του εμπνευστή και των παρεμβάσεων όπως αυτές προέκυψαν στα εργαστήρια και στην παράσταση Φόρουμ. Στο κεφάλαιο αυτό θα κάνουμε μια γενικότερη ανασκόπηση και ανάλυση της συγκεκριμένης έρευνας σύμφωνα με την κατανόηση της διαφοράς των χαρακτηριστικών του θύματος από αυτόν του καταπιεσμένου (όπως διατυπώνονται από τον Boal και το Θέατρο Φόρουμ) και τη μετατόπιση της αυτοαντίληψης των γυναικών ως καταπιεσμένες και όχι ως θύματα.

Το υλικό που συγκεντρώσαμε μας οδηγεί στο να αντλήσουμε τις πληροφορίες από τα σχόλια των ωφελούμενων γυναικών και τις παρεμβάσεις τις οποίες οι ίδιες έκαναν σε αληθινές ιστορίες καταπίεσης τις οποίες βίωσαν. Δυστυχώς τα μεθοδολογικά εργαλεία τα οποία χρησιμοποιήθηκαν καθώς και οι πολλαπλές δυσκολίες που αντιμετώπισε η ερευνήτρια¹⁸ όπως και το μικρό στατιστικό δείγμα

¹⁸ βλ. κεφάλαιο 6.01 με τίτλο: Στόχος διεξαγωγής της παρούσας έρευνας και οι δυσκολίες επίτευξης της

μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι δεν μπορεί να γίνει γενίκευση των αποτελεσμάτων της παρούσας έρευνας.

Η έρευνα αυτή όμως αποτελεί τη βασική καταγραφή για περαιτέρω ανάλυση και διερεύνηση από άλλους ερευνητές σε πιθανή διδακτορική διατριβή καθώς τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής είναι πολύ μεγάλα σε έκταση και εμφανίζουν δυσκολία επεξεργασίας. Παρ' όλα αυτά από το σύνολο των παρεμβάσεων όπως αυτές αναλύονται κυρίως στο τελευταίο εργαστήριο καθώς και την παράσταση Φόρουμ καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι το σύνολο των ωφελούμενων γυναικών κατανόησαν τη διαφορά καταπιεσμένου και θύματος όπως αυτή διατυπώνεται από τον Boal ενώ μέσω των παρεμβάσεων στις πρόβες της παράστασης Φόρουμ διαπιστώνουμε ότι οι συμμετέχουσες ενεργοποιήθηκαν, κινητοποιήθηκαν σπάζοντας χωρίς δισταγμό το φράγμα κοινού- σκηνης και αντιπαρατέθηκαν με τον ρόλο του καταπιεστή προτείνοντας εύστοχες, εφικτές και απελευθερωτικές, ως προς τα προβλήματα που βιώνουν, λύσεις.

Αυτό το συμπέρασμα μας οδηγεί στο να αντιμετωπίσουμε το Θέατρο του Καταπιεσμένου και το Θέατρο Φόρουμ ως ένα δυναμικό μέσο που μπορεί να ενεργοποιήσει και να μεταβάλει τη στάση και τη συμπεριφορά γυναικών – θυμάτων έμφυλης βίας σε αυτεξούσιες προσωπικότητες οι οποίες προτείνουν επί σκηνης λύση στο δικό τους πρόβλημα. Η σχετική βιβλιογραφία μας αποδεικνύει ότι ο σκοπός του συγκεκριμένου είδους θεάτρου είναι να δοκιμαστούν επί σκηνης λύσεις ως πρόβα αλλαγής της ζωής και της καθημερινότητας. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε κατά πόσον οι συγκεκριμένες γυναίκες θα εφαρμόσουν στην πορεία της ζωής τους τις λύσεις που πρότειναν και δραματοποίησαν καθώς αυτό είναι αντικείμενο μιας άλλης έρευνας. Αυτό όμως που παρατηρήθηκε τόσο από τις ίδιες τις ωφελούμενες αλλά και από τις εργαζόμενες στον ξενώνα γυναικών ήταν ότι ενδυναμώθηκαν και ότι κατανόησαν τον ρόλο τους ως καταπιεσμένες που διαπράττουν λάθη και μπορούν αν το επιθυμούν να τα αλλάξουν εάν αντισταθούν στους εκάστοτε καταπιεστές όπως έπραξαν στη θεατρική σκηνή.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Όπως παρατηρήσαμε η εφαρμογή του Θεάτρου του Καταπιεσμένου σε ομάδα γυναικών – θυμάτων έμφυλης βίας μολονότι αποτελεί μια δύσκολη διαδικασία κινητοποίησε την εν λόγω ομάδα και την έθεσε σε προβληματισμό. Ένας προσωπικός στοχασμός πάνω στη συγκεκριμένη έρευνα όπως αυτή εκπονήθηκε είναι η δημιουργία ερευνητικών ομάδων για διερεύνηση τέτοιων ερωτημάτων όπως η μετατόπιση της στάσης των γυναικών από το ρόλο του θύματος σε αυτόν του καταπιεσμένου. Ο συγκεκριμένος συλλογισμός προκύπτει από τις δυσκολίες διεξαγωγής της έρευνας αλλά κυρίως την ανάγκη που υπάρχει στη χώρα μας ώστε να υλοποιούνται εκτενέστερες έρευνες με ποσοτικά καταγεγραμμένα αποτελέσματα και γενίκευση των αποτελεσμάτων αυτών. Παρ' όλα αυτά η ανασκόπηση των απόψεων των συγκεκριμένων γυναικών ενδεχομένως να γεννά μια ελπίδα κοινωνικής αλλαγής όσον αφορά την αλλαγή της στάσης τους, διότι είναι εξαιρετικά σημαντικό να υπάρξει μια πρότερα προσωπική αλλαγή και κατ' επέκταση μια θεσμική αλλαγή σε σχέση τόσο με τον ρόλο της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία όσο και στη διεύρυνση της λειτουργίας των φορέων που ασχολούνται με το εν λόγω ζήτημα. *«Αν μείνουνε τα πράγματα όπως είναι, είσαστε χαμένοι. «Φίλος σας είναι η αλλαγή, η αντίφαση σύμμαχός σας. Από το τίποτα πρέπει κάτι να κάνετε, μα οι δυνατοί πρέπει να γίνουν τίποτε. Αυτό που έχετε απαρνηθείτε το, και πάρτε αυτό που σας αρνιούνται.»*¹⁹

¹⁹ Bertolt Brecht

Βιβλιογραφία

Ξένη Βιβλιογραφία

- Alvarez, S. (1990). *Engendering democracy in Brazil: Women's movement in transition politics*. Princeton-New Jersey: Princeton University Press.
- Boal, A. (2006). *The Aesthetics of the Oppressed*. London: Routledge.
- Boal, A. (2002). *Games for actors and non-actors*. London: Routledge.
- Boal, A. (1995). *The Rainbow of Desire*. London: Routledge.
- Boal, A., Cohen-Cruz, J. & Schutzman, M. (1990). Theatre of the Oppressed Workshops with Women: An Interview with Augusto Boal. *TDR (1988)*, 34(3), 66-76.
- Deere, C. & Leon, M. (1997). *Whomen and Land Rights in the Latin American Neo-Liberal Counter-Reforms*. Working paper no.264. Women in International Development. Mishigan State University, East Lansing, MI.
- Dobash, E., & Dobash, R. (1998). *Rethinking violence against women*. London: SAGE Publications.
- Dobash, E. & Dobash, R. (1992). *Women Violence and Social Change*. London & New York: Routledge
- Dunjerovic, A. & Ramos, L. (2017). *Brazilian Collaborative Theater: Interviews with Directors, Performers and Choreographers*. North Carolina: Mac Farland & Company Inc.
- European Institute for Gender Equality: <https://eige.europa.eu/>
- Fausto, B. & Fausto, C. (2014). *A concise history of Brazil*. New York: Cambridge University Press
- Fraser, N. (1997). *Justice Interruptions : Critical Reflection on the "Postsocialist" Condition*. London: Routledge.
- Freire, P. (1998a). *Pedagogy of Freedom- Ethics-Democracy and Civic Courage*. New York: Rowman & Littlefield Publishers.INC.
- Freire, P. (1998b). In A.M.A. Freire & D. Macedo, (eds). *The Paulo Freire Reader*. (pp,1-44). New York: Continuum.
- Freire, P. (1974). *Η αγωγή του καταπιεζόμενου*. Αθήνα: Τόπος.
- Fritz, B. (2014). *In Ex Act Art: The Autopoietic Theatre of Augusto Boal*. New York: Ibidem Press.
- Glesne, K. (2018). *Ποιοτική έρευνα, οδηγός για τους νέους επιστήμονες*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

- Hamilton, E. (1992). *Adult education for community development*. New York: Greenwood Press.
- Knocks, H. (2010). *Domestic violence and the psychology of storytelling*. London: Routledge.
- Kramarae, C. & Spencer, D. (2000). *Routledge international encyclopedia of women's issues and knowledge*. London: Routledge.
- Landy, R.J. (2001). *Προσωπικότητα και προσωπείο: Ο ρόλος στο δράμα, τη θεραπεία και την καθημερινότητα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Levine, A. (1999). Rewarding Effort. *Journal of Political Philosophy*, 7(4), 404-18.
- Lieberman, N. (1977). *Playfulness, its relation to imagination and creativity*. Brooklyn, New York: Academic Press.
- Manuel, A., Barrio, A. & Cildo, M. (2012). *Brazilian art under dictatorship*. Durham, NC: Duke University Press.
- Oddey, A. (1994). *Devising Theatre: A practical and theoretical handbook*. London: Routledge.
- Preece, R. (1994). *Starting research: An introduction to academic research and dissertation writing*. London: Continuum.
- Shutzman, C. & Cruz, C. (1994). *A Boal companion: dialogues on theatre and cultural politics*. London: Routledge.
- Suthers, D. D. & Hundhausen, C. D. (2003). An experimental study of the effects of representational guidance on collaborative learning processes. *The Journal of the Learning Sciences*, 12(2), 183-218.

Ελληνική Βιβλιογραφία

- Αθανασίου, Λ.(2007). *Μέθοδοι και τεχνικές έρευνας στις επιστήμες της αγωγής*. Ιωάννινα: Εφύρα.
- Boal, A. (2008). Πολιτισμός και Εκπαίδευση. *Περιοδικό Εκπαίδευση & Θέατρο*, 9,
- Γκόβας, Ν.(2003). *Για ένα νεανικό δημιουργικό θέατρο*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Γκόβας, Ν., & Ζώνιου, Χρ. (2011). *Θεατροπαιδαγωγικά προγράμματα με τεχνικές θεάτρου φόρουμ*. Αθήνα: Πανελλήνιο Δίκτυο για το Θέατρο στην Εκπαίδευση και Ώσμωση - Κέντρο Τεχνών & Διαπολιτισμικής Αγωγής.
- Έργο Τμήμα Γ: Μελέτη με θέμα: «Η ποσοτική και ποιοτική αποτίμηση της βίας κατά των γυναικών την περίοδο 2008-2016 και η σύνδεση των ποιοτικών και

ποσοτικών όψεων με την οικονομική κρίση. Νέες ευάλωτες ομάδες πληθυσμού και προκλήσεις πολιτικής».(δεν υπάρχει συντάκτης , ούτε χρονολογία)

Εθνικό Πρόγραμμα για την Πρόληψη και την Καταπολέμηση της Βίας κατά των Γυναικών, 2012-2013.

Υπουργείο Εσωτερικών- Γενική Γραμματεία Ισότητας Των Φύλων (2017). *Εθνικό σχέδιο δράσης για την ισότητα των φύλων 2016- 2020*. Δ. Τσιλιπάνου (επιμ.). Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.

Ζώνιου Χ. (2016). *Η συμβολή του θεάτρου του καταπιεσμένου και άλλων δραματικών τεχνικών στην ανάπτυξη της διαπολιτισμικής ικανότητας των εκπαιδευτικών*. Διδακτορική διατριβή, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Παιδαγωγικό Προσχολικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Ζώνιου, Χ. (2003). Το Θέατρο του Καταπιεσμένου. *Περιοδικό Εκπαίδευση & Θέατρο*, 4, Πρόσβαση στις 17/09/2019 <http://www.theatroedu.gr/>

Κανταράκη, Μ. (1999). *Μελέτη αξιολόγησης μη αναγνωρισμένων εμπειριών και δεξιοτήτων γυναικών*. Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας, Κ.Ε.Θ.Ι.

Κέδρακα, Κ. (2008). *Μεθοδολογία παρατήρησης*. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. Πρόσβαση στις 17/09/2019 <http://www.adulteduc.gr/>

Κουρετζής, Λ. (1991). *Το θεατρικό παιχνίδι: παιδαγωγική, θεωρία, πρακτική και θεατρολογική προσέγγιση*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Μπέτσας, Γ. (2007). *Η κοινοτική διάσταση στην εκπαίδευση: Ιστορικές προβολές, σύγχρονες αναφορές*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

Παπάς, Θ. (2002). *Η μεθοδολογία της επιστημονικής έρευνας στις ανθρωπιστικές επιστήμες*. Αθήνα: Καρδαμίτσας.

Σέξτου, Π. (2007). *Πρακτικές εφαρμογές θεάτρου στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση: Διαπολιτισμική εκπαίδευση, μουσειακή εκπαίδευση, αγωγή υγείας, περιβαλλοντική εκπαίδευση γλώσσα και λογοτεχνία*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Σέξτου, Π. (2005). *Θεατρο-παιδαγωγικά προγράμματα στα σχολεία: Για εκπαιδευτικούς, ηθοποιούς, θεατρολόγους και παιδαγωγούς - εμπυχωτές*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (1992). *Συνθήκη για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης ΕΕ C 191 της 29.7.1992*, σ. 1. Πρόσβαση στις 17/09/2019

<https://www.ecb.europa.eu/ecb/legal/1341/1342/html/index.el.html>

Τσιώλης, Γ. (2014). *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*.

Αθήνα: Κριτική

Χατζηφωτίου, Σ. (2005). *Ενδοοικογενειακή βία κατά των γυναικών και παιδιών:*

Διαπιστώσεις και προκλήσεις για την κοινωνική εργασία. Θεσσαλονίκη: Τζιόλα.